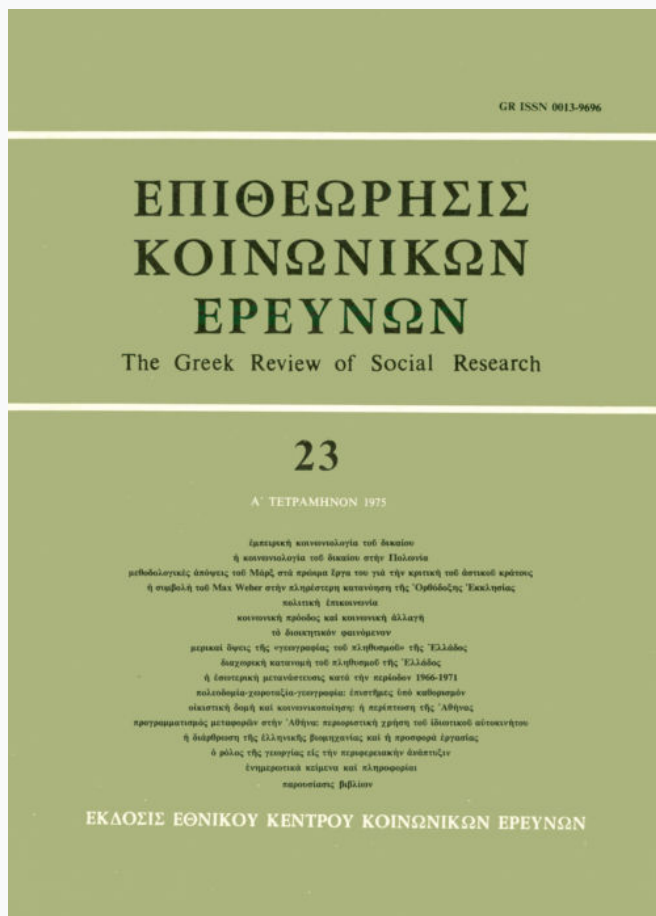

The Greek Review of Social Research

Vol 23 (1975)

23 A'

Εμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου

Adam Podgorecky, Γρ. Γκιζέλης

doi: [10.12681/grsr.474](https://doi.org/10.12681/grsr.474)

Copyright © 1975, Adam Podgorecky, Γρ. Γκιζέλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Podgorecky, A., & Γκιζέλης Γ. (1975). Εμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου. *The Greek Review of Social Research*, 23, 2-15. <https://doi.org/10.12681/grsr.474>

ἐμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου

του

Adam Podgórecky

Καθηγητού Κοινωνιολογίας
του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας

Μετάφραση:
Γρ. Γκιζέλη, Ph. D.

ὁ ὀρισμὸς τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεί νὰ μελετηθῆ ἀπὸ πολλὰς πρισματικὰς γωνίας. Νὰ θεωρηθῆ, δηλαδή, ὅτι εἶναι: α) ἕνας ἀπὸ τοὺς κλάδους τῆς Γενικῆς Κοινωνιολογίας (ἀμέσως δημιουργεῖται πρόβλημα ὡς πρὸς τὰ ποιά εἰδικὰ χαρακτηριστικά στοιχεῖα διαχωρίζουν τὴ μέθοδο τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἀπὸ τὶς ἄλλες κοινωνιολογικὰς μεθόδους, καὶ ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ ποιά μπορεί νὰ εἶναι ἡ συνεισφορά τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου στὴ Γενικὴ Κοινωνιολογία ποὺ χαρακτηρίζεται νέα καὶ εἰδική); β) μιὰ σύγχρονη ἐκδοσὴ γιὰ νὰ ἀντικατασταθῆ ἢ παλιά, ἐννοιολογικὰ ἀσαφῆ καὶ μεθοδολογικὰ ὑποπτη, Νομικὴ Ἐπιστήμη (αὐτὴ ἡ ἄποψη δημιουργεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεί νὰ ἀντικαθίστη τὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἕνα σημαντικό πεδίο ἐρευνας, ἡ ἀνάλυση, δηλαδή, τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν ποὺ ἐνυπάρχουν στὸν νομικιστικὸ τρόπο σκέψεως καὶ λύσεως προβλημάτων); γ) ἕνας ἀόκρυφος καὶ παραπλανητικὸς ὁρος ποὺ ὑποτίθεται ὅτι καλύπτει μιὰ φαινομενικὰ νέα (σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν παραδοσιακὴ) μέθοδο μελέτης τῶν νομικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ ποὺ στὴν πραγματικότητα εἰσάγει μόνο τοὺς κοινωνιολογικοὺς τρόπους ἐρευνας, οἱ ὅποιοι εἶναι δευτερεύοντες γιὰ τοὺς βασικοὺς νομικοὺς κανόνες (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν μπορεί νὰ ὑπάρξῃ μιὰ νόμιμη ἀντίδραση, δηλαδή, ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι μόνο ἕνα βολικὸ καὶ μᾶλλον κενὸ σύνθημα ποὺ ἀποκαλύπτει ἀρκετὰ πρόσθετα καὶ βοηθητικά, ἀλλὰ ὀπωσδήποτε δευτερεύουσας σημασίας, μέσα διερευνησεως τῆς παραδοσιακῆς προοπτικῆς τοῦ δικαίου).

Ποιά ἄποψη εἶναι μεθοδολογικὰ ἢ πιὸ ὀρθή; Ποιά ἄποψη εἶναι ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τρέχουσες ἐμπειρικὰς ἀνακαλύψεις; Ποιά ἄποψη ἐκφράζει καλύτερα τὴν βαθειὰ γνώσιν ποὺ γεννιέται μὲ τὶς ζωντανὲς συζητήσεις γιὰ τὰ βασικὰ προβλήματα τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν;

Γιὰ νὰ δοθῆ ἀπάντησιν σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μερικοὺς ὀρισμοὺς ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Ὁ P. Selznick λέγει ὅτι «ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεί νὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ προσπάθεια ὄχι μόνο ταξινομήσεως ὅλων ὧσων γνωρίζουμε γιὰ τὰ φυσικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποίησεως αὐτῆς τῆς γνώσεως γιὰ μιὰ συνειδητὴ, συνεχῆ ἐπιχείρησιν, ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ εἰδικούς στόχους καὶ ἰδέεσιν». ¹ Ὁ Selznick διακρίνει τρία στάδια ἀναπτύξεως τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου: (1) τὸ πρωτόγονο στάδιο, (2) τὸ στάδιο τοῦ κοινωνιολογικοῦ

1. P. Selznick, «The Sociology of Law» εἰς *Law and the Behavioral Sciences*, L. Friedman, S. Macaulay (eds.), Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1969, σ. 203.

τεχνίτου καὶ (3) τὸ στάδιο τῆς ἀληθινῆς ὀριμότητας, ὅπου «ὁ κοινωνιολόγος ξεπερνᾷ (χωρὶς νὰ τὸν ἀποδοκιμάξῃ) τὸν ρόλο τοῦ τεχνίτου ἢ τοῦ μηχανικοῦ καὶ σκοπεύει σὲ στόχους πρὸ ὑψηλοῦ καὶ σὲ καθοδηγητικὰ ἄρχη τῆς εἰδικῆς ἀνθρώπινης ὑποθέσεως ποῦ ἔχει σὰν ἀντικείμενο μελέτης».¹

Ὁ J. Skolnick ἐξετάζει τὸ θέμα κάπως διαφορετικῶς: «Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐργασία γιὰ τὸν κοινωνιολόγο τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀνάπτυξη θεωρίας ποῦ βασίζεται σὲ ἐμπειρικὲς μελέτες ποῦ ἀναφέρονται σὲ θεσμούς». Καὶ ἐπίσης: «Ἡ πιὸ σημαντικὴ συνεισφορά τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου στὴν κοινωνικὴ θεωρία εἶναι ἐκείνη τῆς κατανοήσεως τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση».²

Ὁ V. Aubert ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι μέρος μίᾳς γενικῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐπιστήμης ποῦ ἀσχολεῖται μὲ τὸν εἰδικὸ νομικὸ τρόπο σκέψεως.³

Ὁ Adam Podgórecki προτείνει τὸν ἀκόλουθο ὄρισμό: «Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχει σὰν ἀντικείμενο ὅχι μόνον τὴν ἐγγραφή, σχηματισμὸ καὶ ἐπαλήθευση τῶν γενικῶν ἀλληλοσυσχετίσεων ποῦ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς παράγοντες (τὸ δίκαιο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ ἀνεξάρτητη ἢ ἐξαρτώμενη μεταβλητὴ), ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια δημιουργίας μίᾳς γενικῆς θεωρίας ποῦ θὰ ἐρμηνεύει τὴς κοινωνικὲς διεργασίες στὶς ὁποῖες ἐνυπάρχει τὸ δίκαιο· μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου συνδέεται μὲ τὸν ὄγκο τῆς κοινωνιολογικῆς γνώσεως».⁴

Αὐτοὶ οἱ ὀρισμοί, ὅπως ὅλοι οἱ ὀρισμοὶ στὶς κοινωνικὲς ἐπιστήμες, ἀποβλέπουν στὸ νὰ συγκεντρώσουν τὴν προσοχὴ πάνω σὲ εἰδικὰ προβλήματα καὶ νὰ τονίσουν ὀρισμένους ἀπόψεις τῆς περιπλοκῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτὸ, αὐτοὶ οἱ ἄλλοι ὀρισμοὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν σὰν μιὰ ἀκαδημαϊκὴ προσπάθεια νὰ περιληφθοῦν μέσα σ' ἓνα γενικὸ πλαίσιο τὰ διάφορα ἔργα εἰδικῶν ἐπιστημόνων ποῦ σκέπτονται καὶ ἀποφασίζουν γιὰ τὶς ποικίλες σχέσεις ποῦ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας.

Παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς προσπάθειες «συλλήψεως τῆς ἔννοιας» τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, μίᾳ, κατὰ κάποιον τρόπο, νέα, ἐντελὲς διαφορετικὴ—ποῦ ὅμως ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὶς παραδοσιακὲς διαθέσεις—μέθοδος τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἀναδύεται σὰν ἓνα μᾶλλον νέο πρότυπο ἔρευνας. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι φανερὴ σὲ διάφορες ἔρευνες, ἰδιαίτερα ὅμως σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἰταλικὴ μελέτη (1965-

1971) γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης,⁵ στὴν ὁποία ἄρκετὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς νέας μεθόδου διακρίνονται καθαρά: (α) ἓνα κοινωνικὸ θέμα μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἀπέτέλεσε ἀντικείμενο πλήρους, διεπιστημονικῆς ἀναλύσεως, (β) μιὰ κοινωνικὴ διάγνωση ποῦ καλύπτει μιὰ τεράστια ποικιλία προβλημάτων, θεμάτων καὶ ἀνοικτῶν ἐρωτήσεων ἔγινε, στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας νὰ περιγραφῆ, σὲ γενικὴ γλῶσσα, ἓνα πλῆθος διαδικασιῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ κατευθύνσεων ποῦ ὅμως περικλείονται μέσα σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, (γ) προκαθορισμένες καὶ γενικώτερες ἐξηγήσεις ἐπροτάθησαν γιὰ νὰ εὐρεθοῦν οἱ αἰτίες τῶν ἀλληλοδράσεων ποῦ καταγράφηκαν καὶ περιγράφηκαν, (δ) τέλος, διατυπώθηκαν μερικὲς προτάσεις ποῦ ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας καὶ ποῦ ἀποτελοῦν μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης.

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια συμπληρώνει τὴν παλαιὰ ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκη λύσεως προβλημάτων μεγάλου κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος ποῦ εἶχαν παραμεληθῆ ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς ἐπιστήμονες. Ἄν αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἐπιτύχῃ, πολλὲς μεθοδολογικὲς δυνατότητες θὰ προκύψουν, μὲ τὴν μορφή ἐνὸς νέου συνδυασμοῦ τῶν παραδοσιακῶν κλάδων μορφώσεως.

Ἄντι νὰ ἀναζητήσουμε τὸν τέλειον ὄρισμό τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, προπαρασκευασμένο κατὰ ἓνα τρόπο ἀναλυτικὸ, ἄς λάβουμε ὅπ' ἔγνη τὰ ἐπιτεύγματα ποῦ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχει ἐπιτελέσει καὶ τὶς δυσκολίες ποῦ ἔχει ἀντιμετωπίσει μέχρι σήμερα. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶναι κυρίως μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Μῆτροι ποιοῦ βαθμοῦ ὅμως ἔχει ἐμπλουτίσει τὶς νομικὲς ἐπιστήμες τὸ διδάγμα ποῦ ἔχει ἐξαχθῆ ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου; Μιὰ ἐλλειπτικὴ ἀπάντηση θὰ ἦταν στὴν ἀρχὴ κατ'ἀλληλῃ. Τὸ διδάγμα ποῦ ἔδωσε ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἀποκάλυψε ὅτι ὁ παραδοσιακὸς νομικὸς συλλογισμὸς εἶναι περιορισμένους ὅταν χρησιμοποιεῖται σὰν κύριο «ἐργαλεῖο» καὶ ὄργανο στὴ λύση νομικῶν προβλημάτων. Ἐδῶ ὅμως γεν-

5. R. Treves, *The Administration of Justice in Italy* (A Sociological Survey) Varese, 1971 (mimeo). Ὁ J. Ben-David στὸ ἄρθρο τοῦ «How to Organize Research in the Social Sciences», εἰς *Daedalus* Spring 1973, Vol. 102 (2), κάνει ἀκριβὸς τὴν ἴδια παρατήρηση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυσή μου, ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ προβλήματα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀναγνωρίσεως ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποῦ ἐξετάστηκαν ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ἐπιστήμονες ἀπαιτοῦν μιὰ ἐκλεκτικὴ μέθοδο, ὅπως αὐτὴ τῆς κλινικῆς Ψυχικῆς καὶ τῆς Μηχανολογίας. Σχετικὰ φαίνεται ὅτι πραγματικὰ ἔχει ὑπάρξει ὀπισθοδρόμηση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1930, ποῦ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἄρχισε ἡ μελέτῃ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ἐρευνητικὲς ἐργασίες, ὅπως ἡ *Recent Social Trends* ποῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1934 σὰν ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας ἐξεχόντων οικονομολόγων, πολιτικῶν ἐπιστημόνων καὶ κοινωνιολόγων, ἢ ἡ ἐργασία γιὰ τὸ φιλετικὸ πρόβλημα στὴν Ἀμερικὴ ποῦ ἔγινε μὲ τὴν καθοδήγησή τοῦ Gunnar Myrdal, οικονομολόγου ποῦ συνεργάστηκε μὲ κοινωνιολόγους, δὲν εἶχαν συνέχεια μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο.

1. Op. cit., σ. 3.

2. J. Skolnick, «The Sociology of Law in America. Overview and Trends», *Law and Society Supplement to Summer, 1965, issue of Social Problems*, 4, 1965.

3. V. Aubert, *Sociology of Law* (mimeo), Oslo.

4. A. Podgórecki, *Sociologia Prawa*, Warszawa, 1962, σ. 15.

νίεται ἓνα νέο πρόβλημα: ὁ καλούμενος νομικός συλλογισμός ποῦ βασίζεται; Ἡ ἀπάντησις, ἂν μπορῆ νὰ δοθῆ, εἶναι: ὁ νομικός συλλογισμός βασίζεται στὸν κοινὸ νοῦ καὶ ἰδιαίτερα στὶς νομοκρατικές ἐπαγγελματικές ἱκανότητες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ κοινὸς νοῦς, μὲ ὅλο τὸν σεβασμὸ ποῦ τοῦ ὀφείλεται, ἔχει περιορισμένα ὄρια καὶ ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς συστηματικῆς γνώσεως. Ἐπὶ πλεόν, οἱ ἐπαγγελματικές ἱκανότητες τῶν δικηγόρων, ποῦ εἶναι μοναδικές, εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἐπαγγέλματος. Αὐτὲς οἱ ἁλλεΐνεις προκαλοῦν τοὺς μεγαλύτερους περιορισμοὺς στὴν παραδοσιακὴ χρῆσις τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ. Ἀλλὰ ἂν ἐπικρατῆ αὐτὴ ἡ κατάσταση, ποῖες νέες ἐδικώτερες κοινωνιολογικὲς μέθοδοι μποροῦν νὰ προσφερθοῦν γιὰ νὰ πλατύνουν, βαθύνουν καὶ ὀξύνουν τὴ διακριτικότητά μας σχετικά μὲ τὴν περίπλοκη ὀργάνωσις τῶν νομικῶν καὶ κοινωνικῶν διαδικασιῶν;

Γιὰ νὰ δοθῆ μιὰ πῶς ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις σὲ αὐτὲς τὶς ἐρωτήσεις, χρειάζεται μιὰ ἐπισκόπησις τῶν διαφόρων μεθόδων ποῦ βοηθοῦν στὴν συμπλήρωσις τῆς παραδοσιακῆς γνώσεως.

μέθοδοι κοινωνικο-νομικῆς ἔρευνας

Ἐπὶ τῶν πολλῶν μεθόδων ποῦ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴ μελέτη τοῦ προβλήματος τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου ἢ τῆς νομιμότητάς του καὶ τῆς δεσμευτικῆς του δυνάμεως. Αὐτὲς εἶναι: ἡ ἱστοριοπεριγραφικὴ, ἡ ἔθνογραφικὴ-συγκριτικὴ, τὸ ἐρωτηματολόγιον καὶ τῶν συνεντεύξεων, τῆς ἀναλύσεως νομικοῦ ὕλικου, ἡ μονογραφικὴ, ἡ πειραματικὴ καὶ, τελικὰ, ἡ συγκριτικὴ. Ἄς ἐξετάσουμε συνοπτικὰ—καὶ κατὰ τρόπο ἀντίθετο πρὸς τὴν κυριαρχοῦσα στὴ νομικὴ ἐπιστήμη μέθοδο τῆς ἀναλυτικῆς σκέψεως—τὶς πιθανὰς τοὺς ἐφαρμογές.

ἡ ἱστοριοπεριγραφικὴ μέθοδος

Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος, στὴν ἔρευνα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, ὑποθέτει ἓνα διαχρονικὸ τρόπο μελέτης ποῦ πηγαίνει πίσω στὸ παρελθόν. Χρησιμοποιεῖ ἀποδεικτικὰ ἔγγραφα, ποῦ προέρχονται ἀπὸ ἰδιωτικά καὶ ἐπίσημα ἀρχεῖα, ὑπομνήματα, δημοσιεύματα ποῦ ἔχουν καταγραφῆ σὲ κάθε τύπο γραφῆς, σφηνοειδῆ, ἱερογλυφικὰ ἢ σὲ σύμβολα ὅπως σφραγίδες ἢ οἰκόσημα. Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ἀπαιτεῖ ἐμπειρὴ κριτικὴ ἀνάλυσις τῶν πηγῶν, ἄμεση καὶ εὐθεσία. Σὲ μερικές περιπτώσεις αὐτὴ ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ στερηθῆται ἀκριβείας. Σὲ ἄλλες μπορεῖ νὰ ἔχη πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Παραδοσιακὰ χρησιμοποιοῦμένη ἡ ἱστορικὴ μέθοδος, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ μελέτη τοῦ δικαίου, περιγράφει αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ νομικὸ θέσπισμα, αὐτὴ ἢ ἐκεῖνη τὴ θέση, αὐτὸν ἢ ἐκεῖνο τὸν θεσμὸ, στὴ μο-

ναδικὴ τοῦ ἱστορικῆ προοπτικῆ. Ὅσο πῶς πολλὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τόσο πῶς πολλές οἱ λεπτομέρειες ποῦ ἀποδίδουν τὴν ἰδιαίτερη ἰδιοσυγκρασίαν ἐνὸς νομικοῦ γεγονότος, τόσο πῶς παραγωγικὴ ἢ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου.

Ἡ σύγκρισις παραλλαγῆ ποῦ θὰ μποροῦσε παραγωγικὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν κατανόησις τοῦ δικαίου παίρνει ἓνα διαφορητικὸ μεθοδολογικὸ προσανατολισμὸ. Προσπαθεῖ νὰ συγκρίνῃ τοὺς τύπους τῶν κοινωνικῶν συστημάτων καὶ τὰ νομικὰ συστήματα ποῦ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτά.

Χωρὶς νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομέρειες, ἀναφέρουμε ἁπλῶς ὅτι ὑπάρχουν τοὐλάχιστον τρεῖς βασικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν συστημάτων καθὼς καὶ τῶν νομικῶν συστημάτων ποῦ εἶναι προσαρτημένα σ' αὐτά:

1) ἀπαρχαιωμένα νομικὰ συστήματα (ὅταν οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες ξεπερνοῦν τὶς ἀκαμπτες παραδοσιακὲς ἀπαιτήσεις τοῦ νομικοῦ συστήματος),

2) κατὰλληλα νομικὰ συστήματα (ὅταν οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες βρίσκονται σὲ κάποια ἀρμονία μὲ τὴν ὁμάδα τῶν νομικῶν κατασκευῶν καὶ τύπων ποῦ συνθέτουν τὸ νομικὸ σύστημα σὰν σύνολο),

3) προοδευτικὰ νομικὰ συστήματα (ὅταν τὸ νομικὸ σύστημα εἶναι πῶς ἀναπτυσσόμενον, πῶς διαφορητικὸ ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικοκοινωνικὲς καταστάσεις ποῦ ἀνθίστανται στὴ δημιουργικὴ του πίεσις). Βέβαια ἡ πραγματικὴ κατάσταση εἶναι πάντοτε πῶς περίπλοκη. Γενικὰ (ὅπως ἀναφέρει σχετικὰ ὁ I. Raz) τὰ νομικὰ συστήματα εἶναι πρόσκαιρα διότι ἀλλάζουν συνεχῶς. Νέοι νόμοι διαρκῶς θεσπίζονται καὶ μερικὸ νομικὸ ὕψος χάνουν τὴ δεσμευτικὴ τους δύναμη (θὰ ἦταν ἴσως καλύτερα ἂν μιλοῦσαμε γιὰ νομικὰ συστήματα «ποῦ πηδοῦν» ἢ «δονοῦνται» συνεχῶς, καὶ συνεπῶς ἀλλάζουν καὶ τὸ πεδίο δράσεώς τους καὶ τὸ περιεχόμενον).

Αὐτὴ ἡ νέα ἄποψη προσφέρει μιὰ μεγάλῃς ὀλκῆς θεωρητικὴ προοπτικὴ, ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ διαφορτίσῃ τὸ μέχρι στιγμῆς σκοτεινὸ γενικὸ πρόβλημα: κάτω ἀπὸ ποῖες συνθήκες μπορεῖ ἓνα νομικὸ σύστημα νὰ υἱοθετηθῆ ἀπὸ ἄλλα κοινωνικὰ συστήματα; Δὲν ὑπάρχουν μόνο τεχνικοὶ νεωτερισμοὶ νομικῆς ἰδέας, νομικοὶ τύποι καὶ κατασκευές μποροῦν ἐπίσης νὰ θεωρηθοῦν σὰν κοινωνικοὶ νεωτερισμοί. Σημεῖα τοῦ γερμανικοῦ δικαίου (ἰδίως τὸ μέρος ποῦ συνδέεται μὲ τὸν ἀστικὸ ἐποικισμὸ) υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τοὺς Πολωνούς.¹ Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῶν ξένων νομικῶν συστημάτων υἱοθετήθηκαν ἐπειδὴ χρειάζονταν. Εἶχαν λειτουργικότητα καὶ συμφνοῦσαν μὲ τὶς νέες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς τάσεις. Μετὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ Ἰαπωνία (ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀστικὸ δίκαιο ποῦ εἶχε δανεισθῆ ἀρχικὰ ἀπὸ τὴ

1. W. Wasjutyński, «Origins of Polish Law, Tenth to Fifteenth Centuries» εἰς *Polish Law throughout the Ages*, W. J. Wagner (ed.), Stanford: Hoover Institution Press, 1970, σ. 62-63.

Γερμανία και τη Γαλλία) δανείσθηκε και υιοθέτησε το αμερικανικό συνταγματικό δίκαιο.

“Ολα αυτά τα «ταξίδια», οι «μεταφυτεύσεις», οι έκοψεις και οι ακούσιες προσαρμογές γίνονται καλύτερα αντίληπτες, με την άποδοξη του πιδό επεξεργασμένου σχήματος της κοινωνικοϊστορικής σκέψης. Μόνο έτσι οι κατευθύνσεις και οι αιτίες του κύματος των νομικών μεταρρυθμίσεων μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα: όχι σαν επίδραση ενός θεσμού πάνω σ’ έναν άλλο ή της σκέψης ενός νομικού φιλοσόφου σ’ άλλον, αλλά σαν μία άμοιβαία και αλληλοσυμπληρούμενη ανταλλαγή νομικών μεταρρυθμίσεων και ιδεών. Έπίσης όρισμένα άπροσδιόριστα και άνεπιθύμητα άρνητικά υποπροϊόντα αυτών των ανταλλαγών θα μπορούσαν να γίνουν καλύτερα αντίληπτα. Μερικά στοιχεία ενός υιοθετηθέντος τελευταία νομικού συστήματος, που ήταν προσαρμοσμένα στο «πατρικό» κοινωνικό σύστημα θα μπορούσαν να θεωρηθούν περίεργα, ξένα και μη άποδεκτά από μερικά μέλη του κοινωνικού συστήματος που τα δέχεται, γιατί δέν φέρουν τη σφραγίδα των παραδοσιακά άποδεκτών θεσμών.

Αυτή ή άποψη εξηγεί επίσης γιατί μερικά νέα νομικά συστήματα ή τα στοιχεία τους, άν και λογικά και ίσως έντελώς λειτουργικά, άπορρίπτονται μέ μανία, σέ αντίθεση προς όλα τα λογικά επιχειρήματα. Δέν έχουν το «χάρισμα» του παραδοσιακού που προέρχεται από το δικό τους έθνος, κοινωνικά και ιστορικά υπόβαθρο. Η παρουσία ή ή άπουσία αυτού του ειδικού «χαρίσματος» είναι ένα πρόσθετο, άνεξάρτητο στοιχείο που θα μπορούσε να άνιχνευθή ιστορικά και που θα μπορούσε να μετατρέψη την κοινωνική συμπεριφορά των μελών ενός δεδομένου κοινωνικού συστήματος κατά τρόπο ουσιώδη.

ή έθνογραφική-συγκριτική μέθοδος

Αυτή ή μέθοδος μοιάζει κάπως μέ την ιστορική. Συνίσταται στη μελέτη των φαινομένων της συμπεριφοράς διαφόρων πολιτισμικών συστημάτων στις λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες. Οι σύγχρονες έκπολιτισμένες κοινωνικές σχέσεις είναι έξαιρετικά σύνθετες, ένδο οι όνομαζόμενες πρωτόγονες κοινωνίες πολλές φορές παρέχουν ευκαιρίες για την παρατήρηση νομικών αλληλοδράσεων που έχουν το χαρακτηριστικό της εργαστηριακής άπόλυτης. Έπειδή οι έρευνες στις όποιες χρησιμοποιείται ή έθνογραφική μέθοδος συνήθως διεξάγονται σέ περιοχές που έχουν πολιτισμικά συστήματα (cultures) διαφορετικά από τα πολιτισμικά συστήματα των έρευνητών, τα δεδομένα πρέπει να διαστυρώνονται μέ όσο το δυνατό περισσότερα μέσα. Η τεχνική της παρατηρήσεως διά της συμμετοχής είναι άνάποφικη, γιατί έπειτα από ένα μικρό διάστημα έρευνας έπιτρέπει στον μελετητή να ταυτίζεται λίγο-πολύ μέ το υπό μελέτη πολιτισμικό περιβάλλον.

Τότε, χάνει την κοινωνική άπόσταση που τον χωρίζει από τα προβλήματα (συνά και την ίκανότητα να τα κατανοή) κι έτσι άποκτά—όσο του έπιτρέπει ο ρόλος του σαν άνθρωπολόγος—μεγαλύτερη ίκανότητα κατανοήσεως.

Τί κερδίζει ένας έπιστήμονας, που έχει υιοθετήσει τις άπόψεις της Νομικής Έπιστήμης, από άνθρωπολογική σκοπιά; Τουλάχιστον δύο νέες γνωστικές διαστάσεις μπορούν να άποκτηθούν. Η πρώτη είναι ή άνανώριση του περιωρισμένου κύρους των γενικά άποδεκτών νομικών όρισμών¹ ή δεύτερη είναι ή άνανώριση του σχετικά περιωρισμένου κύρους του ίδιου του νόμου.

Οι παραδοσιακοί δικηγόροι τείνουν (και άν ακόμη δέν συμφωνούν στις λεπτομέρειες) να θεωρούν ότι το δίκαιο άποτελείται από έπίσημους νομικούς κανόνες δημοσιευόμενους από νόμιμες άρχές και περιβαλλόμενους μέ την έξουσία των ποινικών κυρώσεων μέ την όποια έπιβάλλουν τη συμμόρφωση προς αυτούς. Υπάρχουν πολλά άδύνατα σημεία σ’ ένα όρισμό αυτού του τύπου· π.χ. τί σημαίνει «έπίσημος κανόνας»; ποιές έξουσίες είναι νόμιμες; ποιές ποινικές κυρώσεις άνανωρίζονται σαν νομικές (τυπικές, άτυπες);

“Ας άφήσουμε κατά μέρος τις αιώνιες συζητήσεις που άναφέρονται σ’ αυτές τις έρωτήσεις και άς δείξουμε, αντίθετα, ότι οι άνθρωπολογικές μελέτες άποδεικνύουν ότι το άτυπο (ζωντανό) δίκαιο λειτουργεί ακόμη και εκεί που οι όνομαζόμενες νόμιμες άρχές δέν υπάρχουν. Κατά την άπουσία αυτών των άρχών, φαινόμενα που θα μπορούσαν να όρισθούν από ένα παρατηρητή του δεδομένου πολιτισμικού συστήματος σαν νομικοί κανόνες χρησιμοποιούνται από τον λαό που θεωρεί ότι αυτά τα φαινόμενα έχουν το κύρος του νόμου. Δημιουργούν συμπεριφορά που σ’ όλες τις πολιτισμένες κοινωνίες όρίζεται σαν «νόμιμη» και περιβάλλονται από θεσμούς που σύμφωνα μέ τις γενικές άρχές θα μπορούσαν επίσης να κληθούν νομικοί θεσμοί.

Έτσι το πλήθος των άποδείξεων που προέρχεται από τις άνθρωπολογικές μελέτες δείχνει—σέ αντίθεση προς τις υπάρχουσες θεωρητικές άπόψεις— ότι ο νόμος θα μπορούσε να ύπάρχει και να λειτουργή χωρίς το χαρακτηριστικό που φαίνεται άπόλυτα άνυπαρκό: ύποχρεωτικές ποινικές κυρώσεις ύποστηρίζόμενες από νόμιμες έξουσίες. Περιληπτικά άναφέρεται ότι οι άνθρωπολογικές μελέτες ύποστηρίζουν (με άποδείξεις που συγκεντρώθηκαν από διάφορες κοινωνίες) τη θέση που ένωρίτερα διατυπώθηκε από τους L. Petrazycki¹ και E. Ehrlich² σχετικά μέ τις βιομηχανικές κοινωνίες.

1. L. Petrazycki, *Law and Morality*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1935.

2. E. Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1936.

Σύμφωνα με τὴ γνῶμη τῶν J. Petrazycki (ἐνορατικὸ δίκαιο) καὶ τοῦ F. Ehrlich («ζῶντανὸ» δίκαιο), τὸ δίκαιο θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθῆ καλύτερα μετὰ ἕνα ὀρισμὸ μέσα στὸν ὅποιο περιλαμβάνεται τὸ δίκαιο σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς πραγματικῆς του λειτουργίας κι ὄχι μόνον στὴν ἔκταση τὴν ἐπίσημα περιγραφόμενη. Αὐτὸς εἶναι ὁ πυρῆνας τοῦ πρώτου μαθημάτος ποὺ ἐμφανίζεται στὰν ἡ ἄποψη διευρύνεται μετὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ μέθοδο.

Μιά δεύτερη διάσταση εἶναι ἐπίσης βασικὴ. Ἄρκετὲς ἐμπειρικὲς ἀνθρωπολογικὲς μελέτες ποὺ ἔγιναν π.χ. ἀπὸ τοὺς P. Bohannan,¹ U. Goldschmidt,² M. Gluckman,³ ὅπως ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς μελέτης ἀπὸ τὸν Pyong-Choon Hahn⁴ ποὺ βρίσκεται στὸ μεταίχθιο μεταξὺ ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας καὶ ἔρευνας τῆς κοινῆς γνώμης, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ δίκαιο ἔχει περιορισμένη ἐπίδραση πάνω στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ. Ὅταν ἀναλύεται ἡ ἀμοιβαία ἐπίδραση ὄλων τῶν πιθανῶν κινήτρων, γίνεται φανερὸ ὅτι κίνητρα ποὺ ἔχουν ἀδυστήρῳ νομικὸ χαρακτῆρα διαδραματίζονται ἕνα ἄρκετὰ περιορισμένον ρόλο. Σ' ὅλες ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς καταστάσεις ὅπου τὰ μέλη μιᾶς ομάδας ἀσχολοῦνται μετὰ πολλὰς πρόσθετες δραστηριότητες ποὺ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ σὲ ἄλλες, ἐκτὸς τῆς πρωταρχικῆς, ομάδας, οἱ σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴν πρωταρχικὴν ὁμάδα ἐπιβεβαιώνονται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνατροφοδότηση ποὺ παρέχουν οἱ σχέσεις ἐκτὸς τῆς ομάδας.

Οἱ πολλαπλὲς σχέσεις τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας μεταβάλλουν καὶ περιορίζουν αὐτὸ τὸ πρότυπο τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ κυριαρχεῖ στὶς ἀπρόσπευτες βιομηχανίες καὶ ὀρθολογικὲς κοινωνίες. Σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες, τὸ ἄτομα αἰφνιδία, τυχαία ἢ με προσωπικὲς ἀποφάσεις ποὺ μποροῦν ν' ἀλλάζουν συνέχεια, ἀσχολοῦνται μετὰ νομικὲς σχέσεις, συμπεριφέρονται σύμφωνα μετὰ πρότυπα ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτὰς, καὶ ἀποδεδειγμένον κατὰ τρόπο ποὺ εἶναι ὀρισμένον ἀπὸ πρὶν. Τότε ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ σκηνή. Αὐτὸς ὁ τύπος συμπεριφορᾶς δὲν εἶναι δυνατός στὶς κοινωνίες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολλαπλὰς σχέσεις ποὺ δημιουργοῦν οἱ δεσμοὶ μετὰ πολλαπλὰς ἀλληλοσυσχετισθόμενες κοινωνικὲς ομάδες. Σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες τὸ πρότυπο ἐνὸς εὐπρεποῦς (ἢ ἐνὸς «λογικοῦ») ἀνθρώπου ἀναδύεται σὰν ἕνα μοντέλο ποὺ

εἶναι πιὸ λειτουργικὸ—ἀπὸ τὴν ἄποψη ἐνὸς καταλλήλου ἐργαλείου ποὺ ὑποτίθεται ὅτι λύνει τὶς κοινωνικὲς σχέσεις—ἀπὸ τὸ περιορισμένον, ἀποκομμένον, λογικὸ, ἐλεύθερον, ἀπρόσωπον, μοντέλο τοῦ νομιμόφρονος πολίτου. Καὶ ὅπως ὁ Macaulay ἔχει ἀποδείξει, χρησιμοποιώντας τὸ παράδειγμα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν στὴν πιὸ προχωρημένην τεχνολογικὰ βιομηχανικὴ κοινωνία, σ' αὐτοὺς τοὺς ἐπαγγελματικὸς κύκλους, δὲν κυριαρχεῖ τὸ πρότυπο τῶν νομιμόφρονων πολιτῶν, ἀλλὰ τὸ πρότυπο τοῦ εὐπρεποῦς ἀνθρώπου, ποὺ φαίνεται τόσο τυπικὸ στὶς καλούμενες πρωτόγονες κοινωνίες.⁵

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ προοπτικὴ προσφέρει ἕνα πρόσθετον πνευματικὸ «ἐργαλεῖο» ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμον γιὰ τὶς νομικὲς ἐπιστῆμες: καθορίζει κριτήρια ποὺ κάνουν δυνατὴ τὴν ταξινόμηση τῶν κοινωνιῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων τούτων μετὰ τὸ δίκαιο. Πρὶν προταθῆ μιὰ πιὸ περίπλοκη ταξινόμηση, δίδεται μιὰ δοκιμαστικὴ: α) κοινωνίες ποὺ ἀποφεύγουν τὸ τυπικὸ δίκαιο (τὰ μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν στρέφονται πρὸς τὸ τυπικὸ δίκαιο μόνον σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅταν ὅλα τὰ προστιτὰ μέσα τοῦ ἀτύπου κοινωνικοῦ ἐλέγχου ἔχουν προφανῶς ἀποτύχει). β) φιλο-νόμιμες κοινωνίες ποὺ ἐξαιροῦν τὴ σπουδαιότητα τοῦ δικαίου σὰν ἀπαραίτητον ὄργανον κοινωνικῆς ἀλλαγῆς τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καὶ τοῦ συνόλου (τὰ μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν ἐνθαρρύνονται στὴν χρησιμοποίησιν τοῦ νόμου καὶ ἔτσι δίνουν ἐπὶ Πολιτεία τὴ δυνατοτητα ἐλέγχου τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς· ἐπίσης, μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν αἰσθάνονται ἔσσοτερικὴν ἀνάγκην νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν νόμον σὰν ἕνα κατάλληλον ὄργανον μετρήσεως, «μανουβραρισματο» καὶ διαμορφώσεως τῆς κοινωνικῆς ἀστάσεως, τοῦ κοινωνικοῦ κόστους καὶ κέρδους). γ) κοινωνίες ποὺ θεωροῦν τὸν νόμον σὰν ἕνα χρήσιμον «ἐργαλεῖον», δευτερευούσας ὅμως σημασίας, γιὰ τὴν δημιουργίαν κοινωνικῶν σχέσεων (τὰ μέλη τῆς κοινωνίας αὐτῆς, μετὰ τὸ νὰ σκέπτονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἄμεση καὶ σταθερὴν χρῆσιν τοῦ νόμου, εἶναι πρόθυμα νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ σὰν μιὰ βοηθητικὴν μηχανήν, ὅταν ἄλλα μέσα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ποὺ θεωροῦνται πιὸ ἀξιόπιστα καὶ ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν εἰκόνα τοῦ «ἄνθρωπο» ἀνθρώπου ἀπεδείχθη ὅτι δὲν εἶναι ἀποτελεσματικὰ). Ἐνα παράδειγμα κοινωνίας μετὰ ἀντι-νόμιμες τάσεις ἢ μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ ἡ Ἰταλία, ἂν γίνονταν βέβαια ἀποδεκτὴ αὐτὴ ἡ κατάταξις. Σὰν παράδειγμα μιᾶς φιλο-νόμιμης κοινωνίας ἢ μποροῦσε νὰ ἀναφερθῆ ἡ παραδοσιακὴ Γερμανία ἢ οἱ σοσιαλιστικὲς κοινωνίες ποὺ τοιοῦτον τὸν ρόλον

1. D. Bohannan, *Justice and Judgement among the Tiv.*, London, 1957.

2. V. Goldschmidt, *Social Tolerance and Frustration*, (mimeo), Nordwijk, Holland, 1972, τοῦ ἴδιου «The Greenland Criminal Code and its Sociological Background» εἰς *Acta Sociologica*, Vol. 1, Fasc. 4, 1956.

3. M. Gluckman, «Concepts in the Comparative Study of Tribal Law» εἰς *Law in Culture and Society*, Laura Nader (ed.), Chicago, 1969.

4. Pyong-Choon Hahn, «The Decision Process in Korea» εἰς *Comparative Judicial Behavior*, G. Schubert, D. Danelski (eds.), Oxford University Press, 1969.

5. S. Macaulay, «Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study», εἰς *Law and Behavioral Sciences*, L. Friedman, S. Macaulay (eds.), Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1969, σ. 145-168.

του δικαίου στον σχηματισμό νέων μορφών κοινωνικής τάξεως. Οί καλούμενες πρωτόγονες κοινωνίες ή μερικά πολιτισμικά ύποσυστήματα στις σύγχρονες σύνθετες βιομηχανικές κοινωνίες θά μπορούσαν νά χαρακτηρισθούν, από τή σκοπιά τής προτεινόμενης ταξινομήσεως, σάν κοινωνίες στις όποιες ό δευτερευόν, βοηθητικός ρόλος του δικαίου κυριαρχεί.

μέθοδος γιά τήν ανάλυση νομικού ύλικού

Μελέτες δικαστικών άρχείων και τών στατιστικών δεδομένων διαφόρων επισήμων άρχείων, πρακτικών, άναφορών, έξηγήσεων τών αιτιολογιών, έννοιών του *de lege ferenda*, κτλ., είναι παραδείγματα εφαρμογής αυτής τής μεθόδου (ή μάλλον αυτής τής τεχνικής). Η μέθοδος αυτή μπορεί νά διαλευκάνη τή λειτουργικότητα τών νομικών επιταγών (π.χ. μιá νομική επιταγή πού λειτουργεί έλλιπώς θά έξαναγκάσει στήν αύξηση τών περιπτώσεων έφέσεως πού ρυθμίζονται άπ' αυτή). Μπορεί επίσης νά μäs δώσει τήν ευκαιρία νά βρούμε κατά πόσο μερικοί νομικοί κανόνες παραβαίνονται (άν παραβαίνονται, ό άριθμός τών σχετικών περιπτώσεων, έφέσεων, μηνύσεων, κτλ., θά αύξηθῆ). Με τή μέθοδο αυτή μπορούμε επίσης νά συγκεντρώσουμε στοιχεία γιά τήν έπαλήθευση ύποθέσεων πού άποτελούν τή βάση τών νομικών επιταγών ή τών κανονιστικών θεσπισμάτων. Βέβαια αυτή ή μέθοδος έχει πλεονέκτηματα άλλα και μερικά μειονεκτήματα. Τό βασικότερο πλεονέκτημα τής μεθόδου τής ανάλυσεως του νομικού ύλικού είναι ότι ό ίδιος ό έρευνητής ή κάποιος άλλος (γιά νά έλέγξει τόν πρώτο ή νά συμπληρώσει τά πορίσματά του) μπορεί νά χρησιμοποιήσει τό ίδιο ύλικό άρκετές φορές.

Τό ύλικό παραμένει άθικτο και προσιτό, και όποιοσδήποτε πρόσθετες μελέτες ή διπλό έλεγχοι, γιά τήν έπαλήθευση νέων ιδεών πού θά μπορούσαν νά έχουν προκύψει στό διάστημα τής έρευνας, είναι δυνατοί. Ένα άλλο πλεονέκτημα είναι ότι συνήθως τό νομικό ύλικό είναι δείκτης πράξεων πού ήσαν δυνατές ή πού πράγματι συνέβησαν.

Μ' αυτόν τόν τρόπο τό νομικό ύλικό συσχετίζεται με τή συμπεριφορά μάλλον παρά με τις άξίες και τις διαθέσεις πού συνδέονται με τά νομικά προβλήματα. Ό ένδιαφέρων αυτός σύνδεσμος καθιστά τό ύλικό ιδιαίτερα πολύτιμο, γιατί στις κοινωνικο-νομικές σπουδές εκείνο πού πράγματι μετράει είναι ή νομική συμπεριφορά αυτή καθ' έαυτή.

Οί δικηγόροι (πού είναι προσανατολισμένοι στό καθήκον) βλέπουν τήν κοινωνική συμπεριφορά με τούς κανονιστικούς φακούς τής θέσεως, τών νομικών προηγουμένων ή τών διοικητικών αποφάσεων, και όταν έρωτηθούν γιά τή νομική συμπεριφορά άναατρέξουν στό δίκαιο, όπως εμφανίζεται στό βιβλία, και θά ένεργήσουν με βάση αυτό.

Συμφωνίες πού ύποτίθεται ότι είναι συμβόλαια, διάφοροι τύποι άτύπων διαθηκών, σημειώσεις, έπιστολές, στατιστικές, μηνύσεις, οικονομικά άρχεία, διοικητικά ύπομνήματα, όλα αυτά είναι ύλικό πού συνήθως ό δικηγόρος, πού έχει ειδικευθεί στόν κανονιστικό τρόπο σκέψεως, δέν άντιλαμβάνεται ότι άποτελεί πιθανή πηγή κωδικοποιημένης νομικής γνώσεως.

Όπως ό J. Gorecki έχει καθαρά δείξει στις μελέτες του γιά τό διαζύγιο, αυτό τό ύλικό μπορεί νά είναι άνεκτήμητης άξίας.¹ Στην έρευνά του τά τεκμήρια του έφτασαν τόσο μακριά ώστε νά περιλάβουν χειρονομίες όπως οί άνοικτές ή οί κλειστές γροθιές. Άκόμη μπόρεσε νά δείξει καθαρά ότι τό νομικό ύλικό πού συγκεντρώθηκε σε περίπτωσης φιλονικιών—έφ' όσον τά συμπλεκόμενα άτομα έχουν τήν τάση νά άποκαλύπτουν όλα τά πιθανά άποδεικτικά στοιχεία γιά νά ύποστηρίξουν τή θέση τους—δίνει μιá πού πλήρη εικόνα τής ύπάρχουσας συζυγικής καταστάσεως έξ αιτίας τής ποικιλίας τών άποδείξεων. Έξ άλλου, ύλικό πού λαμβάνεται από μη συμπλεκόμενα άτομα πολύ συχνά δίνει μιá κατασκευασμένη ιστορία προετοιμασμένη γιά τόν δικαστή πού σ' αυτή τήν περίπτωση δέν είναι ούτε πρόθυμος ούτε μπορεί νά έλέγξει. Τό καταγραφέν ύλικό παραμένει στά άρχεία και άργότερα, όταν ή πρώτη έντύπωση τής κάθε περιπτώσεως έχει έξαλειφθῆ, ή πιθανότητα τής «αποτιμήσεως» τής πειστικότητάς της βαθμιαία έξεφανίζεται. Μιá άλλη σοβαρή παράλειψη είναι ότι ένα μεγάλο μέρος γεγονότων νομικής ύφης δέν προκαλεί τήν προσοχή τών νομικών ιδρυμάτων και γι' αυτό δέν καταγράφεται. Πολύ συχνά, αυτές οί πράξεις πού παραβιάζουν τόν νόμο κρύπτονται στό άρχείο τών νομικών ιδρυμάτων. Άκόμη και τότε, μέρος μόνο αυτών άντιπροσωπεύει συμπεριφορά παραβιάσεως του νόμου. Και άκόμη, μιá ένδιαφέρουσα έρώτηση αφήνεται αναπάντητη ως πρós τό ποió μέρος αυτού του τύπου τής συμπεριφοράς παραμένει έξω από τό καταγραφέν ύλικό.

Γενικά, οί κοινωνικο-νομικές μελέτες άπαιτούν μιá συντονισμένη και εύρετα χρήση διαφόρων τύπων έρευνητικών μεθόδων και τεχνικών. Άλλά ή ανάλυση του νομικού ύλικού, πού πολύ από κάθε άλλο τύπο έρευνητικής μεθόδου, άπαιτεί συμπληρωματική μέθοδο.

ή πειραματική μέθοδος

Παρ' όλες τις έπικρατούσες γνώμες, ή πειραματική μέθοδος μπορεί νά εφαρμοσθῆ στην άνίχνευση τής λειτουργικότητας του δικαίου. Άν και ό έσκεμμένος πειραματισμός στη νομοθεσία, όπως έπί παραδείγματι τό νά προβῆ κανένας σέ κανονιστικές πράξεις γιά νά επιτύχη μερικά γνωστικά άποτελέσματα, πα-

1. J. Gorecki, «Divorce in Poland - A Socio-legal Study», *Acta Sociologica*, No. 10, 1966.

ραμένει ἀρκετὰ ἀσυνήθιστος, παρ' ὅλα αὐτὰ, τὰ σκόπιμα πειράματα εἶναι ἀρκετὰ συχνά, ἰδιαίτερα δὲ τὸ δίκαιο χρησιμοποιοῦται σὰν ἓνα ὄργανο διοικησεως.

Ὅπως ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἐργασίας πληροφοροῦν ἦτοκε στὴν Κίνα τὸ 1963,¹ σ' ἐκείνη τὴ χώρα ψηφίσθηκε ἓνα δοκιμαστικὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο μὲ σκοπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ νέου νομικοῦ θεσπίσματος, τὸν ἔλεγχό τους, τὴ βελτίωση τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀπόδοσι στὴν τελικὴ μορφὴ τοῦ δικαίου τῆς δεσμευτικῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου τῆς πολιτείας.

Στὴν Πολωνία τὸ 1960 ἓνας νέος θεσμὸς γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, τὸ δικαστήριον τῶν ἐργαζομένων (The Workers' Courts), ἐτέθη σὲ ἐφαρμογὴ (ἄρχισε σὲ μιὰ ἐπαρχία καὶ ἀργότερα σταδιακὰ λειτούργησε σ' ὅλη τὴ χώρα).² Αὐτὰ τὰ δικαστήρια, ποὺ τὰ μέλη τους ἐκλέγονται ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους ἀνάμεσα στοὺς συναδέλφους τους, δὲν ἀκολουθοῦν μιὰ προδιαγραμμένη τυπικὴ διαδικασίαν, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν κατ' ἐξοχὴν τὴν πίστι τῆς «οἰοῦναι κοινῆς γνώμης» μέσα στὴν ὁμάδα.

Ἡ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὸ τὸ περιορισμένο, σχεδὸν φυσικὸ, πείραμα ἦταν νὰ κερδηθῆ ἐπαγγελματικὴ ἐμπειρία γι' αὐτὸν τὸν νέο θεσμὸ (ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ σοβιετικὸ πρότυπο θὰ μεγέθυσε τὰ ὄργανα τοῦ τυπικοῦ καὶ συγχρόνως τοῦ ἄτυπου ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ἰδίως ἐκείνων ποὺ καταπατοῦν τὸν νόμο). Τὸ 1965 ἓνας νέος νόμος ψηφίσθηκε στὴν Πολωνία ποὺ ἔδινε τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἐπισήμου δικαίου στὰ δικαστήρια τῶν ἐργαζομένων.

Ἀξιοσημειωτὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ πείρα τῶν δικαστῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν εἰσαγγελέων, τῶν ἐπιτρόπων, τῶν νομοθετῶν στὰ χαμηλὰ στρώματα ἐλήφθη προσεκτικὰ ὑπ' ὄψη. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ κοινωνιολογικὴ μελέτη, ποὺ παράλληλα ἐπερε νὰ γίνῃ, δὲν ἔγινε, προφανῶς διότι ἡ συνήθεια τῆς συσκέψεως μὲ ἐμπειρίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναγνωρισθῆ σὰν πλήρης νόμιμη διαδικασία.

Παρ' ὅλες ὁμοίως τίς περιορισμένες δυνατότητες, ἡ περιμαρματικὴ μέθοδος θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἐν ἰσχύϊ νόμου ἐξ αἰτίας τῆς δεσμευτικῆς ἀξίας τῆς ἰσότητος ἐνώπιον τοῦ νόμου. Πράγματι, αὐτὴ ἡ μέθοδος ἔχει μιὰ τεράστια δυνατότητα μὲ τὸ νὰ ἀποτολμῆσθ τὴν εἰσοδοσὴ στὴν πιὸ καίρια περιοχὴ τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν: τὴν ἀνίχνευση τοῦ δεσμοῦ μεταξὺ νομικῶν ἀξιῶν ποὺ ἔχουν ἐκφρασθῆ ἢ ἐξωτερικευθῆ καὶ τῆς νομικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ γνώση τῶν συνθηκῶν ποὺ κάνουν τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στὶς νομικῆς ἀξίες καὶ τὴ νομικὴ συμπεριφορὰ στερεοῦς ἢ χαλαροῦς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη.

1. Συνομιλία τὸ 1963 μὲ ἓνα ὑποδιευθυντὴ τοῦ νομοθετικοῦ τμήματος τῆς Κινεζικῆς Βουλῆς.

2. A. Podgórecki, «Worker Courts», εἰς *Sociology of Law*, V. Albert (ed.), London, 1969.

ἡ μέθοδος τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως

Ἡ μέθοδος τῆς συνεντεύξεως συνίσταται σὲ μιὰ κατευθυνόμενη συζήτηση σύμφωνα μὲ ἓνα προκαθορισμένο σχέδιο νόμου ποὺ ἔχει σχεδιασθῆ γιὰ νὰ δώσῃ πληροφορίες γιὰ γεγονότα, γνώμες ἢ κρίσεις. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐπιτρέπει ὄχι μόνον μιὰ διαπροσωπικὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στὸν συνεντευκτὴ καὶ τὸν ἐρωτώμενο, ἀλλὰ καὶ προσθετὲς σὲ βιῶμες ἐρωτήσεις ἐπὶ ἐνός σημείου, δομημένες καὶ ζυγισμένες ἐπίσης παρέχει τὴ δυνατότητα ἐλέγχου τῆς περιστάσεως κατὰ τὴν ὁποία γίνονται οἱ δηλώσεις. Ἐπὶ πλέον, ἡ συζήτηση ἐπιτρέπει σὲ κάποιον νὰ ἐκτιμῆσθ μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ὁ ἐρωτώμενος σχετίζεται μὲ τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐρωτᾶται. Τέλος, βοηθαίει στὴν κατανόηση νέων προβλημάτων ποὺ ἴσως εἶχαν περάσει ἀπαρητήρητα καὶ στὴ συμπλήρωση τοῦ σχεδίου νόμου κατὰ τὴ διάθεσι τῆς ἐρευνας. Τὸ ἐρωτηματολόγιον εἶναι μιὰ μέθοδος πολλὴ λιγώτερο πολὺμορφη. Στηρίζεται βασικὰ σὲ «κλειστὰς» ἐρωτήσεις καὶ προσφέρει ἓνα κατὰλοι οἱ εἰσῶν, ἐναλλακτικῶν ἀπαντήσεων, ποὺ εὐκόλα συγκρίνονται.

Ἡ μέθοδος τῆς κοινῆς γνώμης θεωρεῖται μερικῆς φορῆς χωριστὴ ἐξ αἰτίας τῆς ὑποτιθέμενης σημασίας τῆς ἐρωτήσεως ποὺ ἐρευνοῦμε ἂν καὶ ἀπὸ μιὰ ἀυστηρὰ μεθοδολογικὴ ἀποψη εἶναι συνέντευξη, ἐρωτηματολόγιον ἢ συνδιασπῶς τῶν δύο. Οἱ μέθοδοι αὐτῆς μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν πάνω ἀπ' ὅλα στὴν μελέτῃ νομικῶν διαθεσῶν καὶ στὴν καλούμενη νομικὴ ἐνημερότητα μῆς κοινωνίας. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ δεσμευτικὸ δίκαιο δὲν εἶναι πάντοτε γνωστὸ στὶς λεπτομέρειές του ἀπὸ ὅλους καὶ δὲν γίνετα ἀποδοκτὸ ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν κοινωνία. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἐπίσημο δίκαιο μπορεῖ μερικῆς φορῆς νὰ βρισκεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸ νομικὸ συναίσθημα μῆς κοινωνίας ἢ ὁμάδων αὐτῆς. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶχαν μέχρι πρόσφατα ἐρευνηθῆ σχετικά λίγο καὶ ὑπάρχει μιὰ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ πληρωθῆ αὐτὸ τὸ κενὸ τῆς γνώσεως μας.

Οἱ μέθοδοι αὐτῆς φαίνεται ὅτι εἶναι πολλὴ χρήσιμες γιὰ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς παραδοχῆς τοῦ νόμου, ἰδίως ἂν διαχωρίσουμε τρία τοὺς ἀπὸ αὐτὰ ἐπιπεδα παραδοχῆς τοῦ νόμου καὶ τῶν βασικῶν ἠθικῶν κανόνων: 1) Ἐπιφανειακὴ ἀποδοχὴ (ἐντελὴς ἐπιφανειακὴ ὑποστήριξη) ὁρισμένων ἀξιῶν ποὺ ἄλλες φορῆς ἐκτρέπονται γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν κοινωνικῆς προσδοκίας. 2) Ἐσωτερικὴ ἀποδοχὴ (δέσμευση ἀπὸ ἐσωτερικῆς ἀξίες ποὺ πολλὰς φορῆς δὲν ἔχουν ἐκφρασθῆ ἐξωτερικά, π.χ. σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ ἀξίες θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀποκλίνουν ἢ ὅπου ὑπάρχει μιὰ δέσμευση ἀπὸ ἀξίες ποὺ δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὴ γιὰ νὰ εἶναι ὁ φορέας ἀντίστοιχης συμπεριφορᾶς). 3) Συμπεριφορὰ ποὺ εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴς ἀξίες.³

3. Z. Sufin, *Kultura Pracy*, Warszawa, 1968, 172.

Ἡ μέθοδος τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως γιὰ τὸν δικηγόρο μὲ ἐκπαίδευση στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως εἶναι παράδοξη. Γι' αὐτὸν ὁ νόμος ποῦ ψηφίσθηκε νόμιμα ἰσχύει καὶ ἔχει δεσμευτικὴ δύναμη· ἂν δὲν ἔχη νόμιμα ἐκδοθῆ δὲν ἔχει δεσμευτικὴ δύναμη. Γιὰ τὸν δικηγόρο αὐτὸν ἡ μόνη σχετικὴ ἐρώτηση εἶναι: ὁ ἐξεταζόμενος νόμος εἶναι ὑποχρεωτικός ἢ ὄχι;

Ἔτσι ἡ σημερινὴ παραλλαγὴ τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης σχεδὸν δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὰ πραγματικὰ κοινωνικο-νομικά, ὡς ἀφῆσουμε κατὰ μέρος τὰ κανονιστικά, προβλήματα. Γιὰ τὸν δικηγόρο ποῦ ἔχει ἐκπαιδευθῆ στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως ὁ ἐπίσημος δεσμευτικὸς νόμος πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ γιὰ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς πρέπει νὰ εἶναι σεβαστός. Ἄν ὁ νόμος δὲν γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ παραβιάζεται, ὁ παραβάτης νὰ τιμωρῆται. Αὐτὸ δὲν εἶναι μόνον τόσο ἀπλὸ γιὰ νὰ εἶναι ἀληθινὸ, εἶναι ἐπίσης πολὺ ἀπλὸ γιὰ νὰ εἶναι ἕνα λειτουργικὸ μοντέλο.

Τὸ μέγεθος τῆς παραδοχῆς τοῦ νόμου, ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς νομικοὺς κανόνες καὶ τὶς ἠθικὲς ἀξίες, ἐκλογικεῖσες ὑπὲρ καὶ ἐναντίον τοῦ νόμου, ἀρκετὰ ἀόρατοι παράγοντες, ὅπως π.χ. κύριες ἢ δευτερεύουσες διαθέσεις, ἀτομικοὶ ἢ κοινωνικοὶ ἠθικοὶ προσανατολισμοί, κατευθύνσεις δεσμών, κάνουν τὴν κατάστασι πρὸς περίπλοκη ἀπὸ ὅτι περιγράφεται ἀπὸ τὴ σημερινὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν παραδοσιακῶν μεθόδων ποῦ χρησιμοποιοῦνται στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη εἶναι μερικῶς ὑπεύθινη γιὰ τὴ στενοκέφαλη ἄποψη.

Οἱ μέθοδοι τῆς συνεντεύξεως καὶ τοῦ ἐρωτηματολογίου, ὅταν χρησιμοποιοῦνται ἀποτελεσματικά, μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν μὰ πρὸς μεγάλη ἀναγνώρισι τῶν πολλῶν διακλαδώσεων τοῦ δεδομένου νομικοῦ συστήματος. Μποροῦν ἐπίσης νὰ ρίξουν φῶς στὴν μοναδικότητα κάθε νομικοῦ συστήματος. Ὡς ἕνα σημεῖο, θὰ μπορούσαν νὰ ἐρευνηθοῦν τὸ πρὸς κρίσιμὸ πρόβλημα τῶν κοινωνικο-νομικῶν μελετῶν: δηλαδὴ τὸν δεσμό ἀνάμεσα στὶς ἐκφρασεις ἀξίες καὶ τὶς ἄλλες τῆς πραγματικῆς συμπεριφορῆς ποῦ ἀναφέρεται στοὺς νομικοὺς κανόνες. Παρ' ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ μελετήσῃ κανένας αὐτὸ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα, ἄλλες μέθοδοι πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν βασικὰ ἐργαλεῖα ἐρευνας.

ἡ συγκριτικὴ μέθοδος

Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος θὰ μπορούσε νὰ λάβῃ ὕψη μερικῶς τύπος, ἐπιταγῆς ἢ κανόνες ποῦ ὑπάρχουν σ' ἕνα λογικὸ σύστημα καὶ νὰ συγκρίνῃ αὐτὰ μὲ ὅμοια στοιχεῖα σ' ἄλλα νομικὰ συστήματα. Οἱ πιθανῆς ὁμοιότητες τῶν τύπων, στὰ διάφορα συστήματα, οἱ λίγο-πολὺ βασικὲς ἀντιφάσεις ἀνάμεσά τους θὰ μπορούσαν νὰ δηγηθοῦν σὲ μὰ μεγάλη θεώρησι. Ἄλλὰ αὐτὲς οἱ θεωρήσεις θὰ μείνουν ὡς ἔχουν, ἐκτὸς ἂν τὰ κοινωνικὰ ὑπόβαθρα τῶν νομικῶν

συστημάτων συγκριθοῦν καὶ ἡ μοναδικότητα τῶν ἐξεταζόμενων συστημάτων ληφθῆ ὑπ' ὄψη. Παρ' ὅλα αὐτά, μέχρι πρόποφατα ἡ συγκριτικὴ μέθοδος ἡσυχολεῖτο μόνον μὲ συγκρίσεις ὄρισμένων στοιχείων ἑνὸς νομικοῦ συστήματος μὲ ὄρισμένα στοιχεία ἑνὸς ἄλλου νομικοῦ συστήματος. Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῆς παραδοσιακῆς μεθόδου εἶναι πολὺ περιορισμένος.

Ἄν ἡ συγκριτικὴ μέθοδος μελέτης τῶν νομικῶν τύπων καὶ συστημάτων πρόκειται νὰ περιλάβῃ μελέτες τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, τότε ἡ μέθοδος πρέπει νὰ ἐρευνᾷ τὶς ἀξίες καὶ τὶς διαθέσεις ποῦ ἐμμένουν πίσω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τύπους καὶ τὰ νομικὰ συστήματα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ μέθοδο καὶ τὴ μέθοδο τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως; Ἄπο μὴ μεθοδολογικὴ ἄποψι ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι βασική. Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος διακρίνεται ἀπὸ ἄλλες μεθόδους ἐξ αἰτίας τοῦ πρακτικοῦ τῆς ἐνδιαφέροντος. Συγκριτικὲς μελέτες ἑνὸς a priori συγκεντρωτικοῦ εἶδους μποροῦν ν' ἀντιταθοῦν στὶς τηματικές.

Ἡ a priori συγκεντρωτικὴ μελέτη συνίσταται στὴν υἰοθέτησι, ἀπὸ πρῖν, μερικῶν ἐρευνητικῶν ἐννοιῶν. Τὸ ἀπόθεμα τῶν γνώσεων ποῦ ἀποκτήθηκαν μέχρι στιγμῆς ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν συστημάτων ποῦ θὰ μελετηθοῦν μὲ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο καὶ γιὰ τὴν προσεραμογῆ, μὲ βέση γενικὲς a priori ὑποθέσεις, τῶν λεπτομερειακῶν ὑποθέσεων ποῦ πρέπει νὰ ἐπιληθεθοῦν στὰ δεδομένα κοινωνικὰ συστήματα. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος μελέτης ἐνέχει ἕνα σημαντικὸ κίνδυνον λάθους. Δηλαδὴ, οἱ μελέτες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὰ ἐξεταζόμενα κοινωνικὰ συστήματα δὲν εἶναι συγκρίσιμα μὲ βάση τὶς ὑποθέσεις ποῦ γενικὰ ἔχουν υἰοθετηθῆ· ποικίλοι πρόσθετοι παράγοντες ποῦ παρελθίσθησαν στὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς ἐρευνας παίζουν ἕνα βασικὸ ρόλο, καὶ ἡ ἐρευνα ποῦ ἔχει κίτλας πραγματικοποιηθῆ ἢ οἱ ὑποθέσεις ποῦ ἔχουν μορφοποιηθῆ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν κατανόησι αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ἀκόμη, μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι διάφορες ὀργανωτικὲς σκέψεις εἶναι στὴν πραγματικότητα μεθοδολογικὰ προβλήματα ποῦ εἶναι δύσκολο νὰ ὑπερπηδηθοῦν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιδιώξεων ποῦ βασίζονται στὶς a priori ἐννοιες εἶναι γενικὰ καὶ δὲν ἀποδίδουν ἱκανοποιητικῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν σχετικῶν κοινωνικῶν συστημάτων.

Αὐτὲς οἱ μεθοδολογικὲς δυσκολίες μποροῦν νὰ πολλαπλασιασθοῦν μὲ ἕνα πρόσθετο σημαντικό παράγοντα. Μέχρι στιγμῆς, καμιά εὐθεία ἀπάντησι δὲν ἔχει δοθῆ στὴν ἐρώτησι ἂν καὶ κατὰ πόσο οἱ συγκριτικὲς μελέτες (ἀνεξάρτητες ἀπὸ ἐκείνας ποῦ χρησιμοποιοῦν συγκριτικὲς ὁμάδες ἐλέγχου, πέρα ἀπὸ κατάλληλη ἀνίχνευσι) περιλαμβάνουν ἐρωτή-

σεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα κοινωνικά συστήματα πού καθορίσθηκαν ἀπό διάφορες ἐθνότητες. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ πιθανότητα ἐκτελέσεως συγκριτικῶν μελετῶν διαφόρων συστημάτων καί συγκρίσεως τῶν ἀποτελεσμάτων μέ ἐκεῖνα τῶν ἐρευνῶν τῶν ὑποσυστημάτων. Ἐτσι, ἡ ἔρευνα γιά τή λειτουργία διαφόρων νομικῶν συστημάτων θά μπορούσε νά συγκριθῆ μέ τήν ἔργασία διαφόρων φίλο-καί ἀντι-νομίμων πολιτισμικῶν ὑποσυστημάτων πού λειτουργοῦν ἐντός τοῦ πλέγματος ἐνός δεδομένου κοινωνικοῦ συστήματος. Αὐτό σημαίνει ὅτι στίς συγκριτικές μελέτες δέν ὑπάρχει τῶν μεθοδολογικῶν δυσκολιῶν διότι, κατά τή μελέτη τῶν διαφόρων κοινωνικῶν συστημάτων, μπορεῖ νά παίρνωται σάν ἐξαρτημένες μεταβλητές (δηλαδή ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού ἐπηρεάζονται ἀπό ἄλλους παράγοντες) ὁμοιογενεῖς ἢ ἑτερογενεῖς ἐξαρτημένες μεταβλητές. Τό νομικό σύστημα εἶναι μιὰ ὁμοιογενεῖς μεταβλητή, διότι κατά κανόνα ἕνα ὀρισμένο κοινωνικό σύστημα δημιουργεῖ τό κατάλληλό του τυπικό σύστημα, δηλαδή τό νομικό. Συγχρόνως τὰ ἀνάλογα κοινωνικά συστήματα (ὅπως τὰ ἔθνη) δημιουργοῦν τόν εἰδικό ἐθνικό χαρακτήρα, μοναδικό στή σύνθεση τῶν εἰδικῶν του χαρακτηριστικῶν πού ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπό ἱστορικούς, παραδοσιακοῦς, κοινωνικοῦς, πολιτικοῦς καί οικονομικοῦς παράγοντες.

Συγκριτικές μελέτες τέτοιων παραγόντων, ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ ἔργασία, ἡ τοπική ἐξουσία καί ὁ χρόνος τῆς σχολῆς, δέν βρισκονται σέ μιὰ θέση—ἀπό μιὰ μεθοδολογική ἄποψη—ἐξ ἴσου πλεονεκτική μέ τήν ἀντίστοιχη ἔρευνα γιά τό δίκαιο. Ἐτσι, π.χ., τὰ πρότυπα τῆς οἰκογένειας σχηματίζονται διαφορετικά κάτω ἀπό ποικίλα κοινωνικά συστήματα. Αὐτό ὀφείλεται ὄχι μόνο στή διαφορὰ τῶν συστημάτων μέσα στὰ ὁποῖα μιὰ οἰκογένεια λειτουργεῖ, ἀλλά ἐπίσης σ' ἕνα ἀριθμό πρόσθετων παραγόντων ὅπως οἱ οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, καί ἄλλες καταστάσεις.

Ἐδῶ πρέπει νά ἀναφερθῆ ἡ συγκριτική θεωρητική καί διαγνωστική ἔρευνα. Ὁ πρῶτος τύπος σκοπεύει νά καθορίσῃ τήν ἀνομοιότητα τῶν διαφόρων χαρακτηριστικῶν, ὅπως π.χ. οἱ οἰκογένειες, οἱ τρόποι χρησιμοποίησεως τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, ὁ ρόλος τῆς τοπικῆς ἐξουσίας μέσα στίς διάφορες κοινωνίες, κτλ. Πέρα ἄνω ἀπ' αὐτά, δέν ἀποφασίζεται τίποτε ἄλλο—ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνεται ὅτι κάτω ἀπό ἕνα ὀρισμένο κοινωνικό σύστημα ὑπάρχουν μονογαμικές οἰκογένειες, ἐνῶ κάτω ἀπό ἕνα διαφορετικό σύστημα, οἱ πολυγαμικές οἰκογένειες κυριαρχοῦν.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στή συγκριτική διαγνωστική καί τή θεωρητική ἔρευνα συνίσταται στό ὅτι ἡ τελευταία περικλείει—ἐκτός ἀπό τή διαμόρφωση διαγνωστικῶν προτάσεων ὅπως αὐτές πού ἀναφέρθηκαν—μιὰ προσπάθεια νά ἐπαληθευθοῦν ὀριστικές ἀλληλοσυσχετίσεις. Ὅπως ἔχει καταδειχθῆ, ἐπαλήθευση τῶν θεωρητικῶν συσχετίσεων διαφόρου βα-

θμοῦ εἶναι πιθανή μόνο ὅταν οἱ ἐξεταζόμενες μεταβλητές εἶναι ὁμοιογενεῖς φύσεως. Καί ἀφοῦ τό νομικό σύστημα καί τὰ στοιχεῖα του χαρακτηρίζονται ἀκριβῶς ἀπό τήν ὁμοιογένεια, πού εἶναι ἀναπόφευκτη στή συγκριτική θεωρητική ἔρευνα, οἱ συγκριτικές μελέτες τῶν νομικῶν συστημάτων εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμες, ὅπως ἐκεῖνες πού ὄχι μόνο εἶναι σέ θέση νά προημεύσουν διαγνωστικά δεδομένα, ἀλλά ἐπίσης νά διατυπώσουν κατάλληλες ὑποθέσεις πού ἀναφέρονται σέ γενικές κανονικότητες.

Ὁ τμηματικός τύπος ἔρευνας τείνει νά ἀποφύγῃ τοῦς περιορισμούς μιᾶς a priori, συγκεντρωτικοῦ τύπου ἔρευνας. Ἐτσι ἡ ἔρευνα τοῦ τύπου αὐτοῦ πού ἐπωφελεῖται καί καθοδηγεῖται ἀπό προγενέστερες μελέτες χρησιμοποιεῖ μιὰ μέθοδο πού ἔχει δύο φάσεις.

Στήν πρώτη φάση οἱ μελέτες ἀναλύουν τήν ἐφαρμογή εἰδικῶν νομικῶν ἐννοιῶν σέ σχέση πρὸς τὰ ὑπόβαθρα τῶν ἰδικῶν τους κοινωνικῶν συστημάτων. Σ' αὐτό τό πρῶτο ἐπίπεδο, ἡ προσοχή συγκεντρώνεται στὰ ἀκόλουθα θέματα: ἀνάλυση ὁμοίων ἐργασιῶν διαφόρων νομικῶν ἐννοιῶν κάτω ἀπό παρόμοια κοινωνικά συστήματα· ἀνάλυση πιθανῶν περιπτώσεων ὁμοίων λειτουργιῶν διαφόρων νομικῶν ἐννοιῶν κάτω ἀπό διάφορα κοινωνικά συστήματα. Ἡ πείρα πού ἔχει ἀποκτηθῆ ἀπό τό πρῶτο στάδιο συντελεῖ στήν προπαρασκευή κοινῶν συνθετικῶν ἐρευνητικῶν ὀργάνων (ἐρευνηματολογίων, μιᾶς εἰδικῆς ὁμάδας διαδικασιῶν πού χρησιμοποιοῦν συμπληρωματικές στατιστικές τεχνικές, τρόπων κωδικοποίησεως τῶν δεδομένων, κτλ.) πού θά ἐπιτρέψουν τήν προπαρασκευή γιά τό δεύτερο ἐπίπεδο.

Στό δεύτερο ἐπίπεδο ἔρευνας, διάφορα νομικά συστήματα μποροῦν νά συγκριθοῦν κατά ἕνα μεθοδολογικό τρόπο πού λαμβάνει ὑπ' ὄψη τόν εἰδικό τους χαρακτήρα (προερχόμενο π.χ. ἀπό ἱστορική παραδοσιακή κατάσταση), τήν κοινότητά τους μέ ἄλλους (πού ὀφείλεται π.χ. στούς πολιτικούς δεσμούς μέ τὰ σοσιαλιστικά κράτη) ἢ τήν πιθανή κοινότητα τῶν νομικῶν ἐννοιῶν ἢ νομικῶν τῶπων—ὑπερτάτων στὰ ἀντίστοιχα κοινωνικά συστήματα. (Μπορεῖ νά μὴν ὑπάρχῃ τέτοια κοινωνία ἐκτός ἀπ' αὐτή σέ ζητήματα μικρότερης κοινωνικῆς σπουδαιότητος, ὅπως ἡ ἀπαγόρευση τῆς αἰμομιξίας, ἂν καί μερικές ἐνοποιήσεις τάσεις πού ὑπάρχουν σέ τέτοιες κοινωνίες πρέπει νά παρατηροῦνται, ὅπως π.χ. ἡ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.)

Γιά νά γίνῃ πιό κατανοητό τό θέμα, θά ἀποδειχθῆ διά τῆς ἐφαρμογῆς ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή ἔχει χρησιμεύσει. Στή συνέχεια θά δοθοῦν μερικές ὑποθέσεις πού προσπαθοῦν νά γενικεύσουν τὰ εὐρήματα ἀπό μελέτες πού ἔγιναν στήν Πολωνία¹, Δανία,²

1. A. Podgórecki, J. Kurczewski, J. Kwas niewski, M. Kos, *Poglądy Społeczeństwa Polskiego na Moralność i Prawo*, Ksiądzka i Wiedza, Warszawa, 1971.

2. B. Kutichinsky, *Knowledge and Attitudes Regarding Law and Law Breaking*, Washington, 1972 (mimeo).

‘Ολλανδία και Βέλγιο,¹ Φινλανδία,² και Δυτική Γερμανία.³

1) Οί έλεγκτές του νόμου (όλοι εκείνοι οί πράκτορες τών κοινωνικών και νομικών συστημάτων πού θεωρούνται ότι, σύμφωνα με τή θέση τους, εφαρμόζουν τόν νόμο) είναι πιδ άνεκτικοί στις παραβάσεις τών βασικών κοινωνικών κανόνων συνυπάρξεως (τών βασικών τύπων πού ισχύουν στις μικρές κοινωνικές ομάδες) από τόν μέσο όρο του πληθυσμού.

‘Ετσι, δικαστές στην Πολωνία και τή Φινλανδία και οικονομικοί επιθεωρητές στην ‘Ολλανδία γενικά επιδεικνύουν πιδ μεγάλη άνοχη στο να καταδικάζουν τήν παράβαση τών βασικών κοινωνικών τύπων από ό,τι τού κοινού. ‘Ισως άναγνωρίζουν πιδ καλά τήν άπαιτηλή φύση τής άκαμψίας ως μέσου κοινωνικής λειτουργίας.

2) ‘Ο μέσος άνθρωπος καταδικάζει τήν παράβαση τών βασικών κανόνων συνυπάρξεως σε βαθμό κάπως πιδ μεγάλο από ό,τι οί υπότροποι έγκληματιες.⁴

Δεδομένα από τή Δανία και τήν Πολωνία επιβεβαιώνουν αυτή τήν υπόθεση. Αιτή ή καταδίκη άντανακλά άξίες πού εκφράζουν νόμιμες άξίες αλλά και πού είναι νόμιμες άξίες. ‘Αλλά δέν είναι κατ’ ανάγκη οί άξίες πού είναι φορείς τής συμπεριφοράς.

3) Οί έλεγκτές του νόμου πάντοτε καταδικάζουν παραβάσεις κανόνων πού άναφέρονται σε διοικητικές και διαδικασιακές υπόθεσεις περισσότερο από τόν μέσο πληθυσμό. Οί παραβάτες του νόμου είναι πάντοτε πιδ άνεκτικοί σ’ αυτά τά θέματα.

Δεδομένα από τή Δανία και τήν ‘Ολλανδία υποστηρίζουν αυτή τή θέση. ‘Η πιδ ισχυρή καταδίκη τών παραβάσεων τής διαδικασίας συνδέεται πιθανόν με έπαγγελματικές προκαταλήψεις τών έλεγκτών του νόμου (ή προηγούμενη αντίφαση ανάμεσα στις μελέτες στη Δανία και Πολωνία και στην ‘Ελλάδα και ‘Αμερική μπορεί να όφείλεται στην άπουσία ενός καθαρού διαχωρισμού ανάμεσα στους βασικούς κανόνες συνυπάρξεως και στους κανόνες τής διαδικασίας).

1. J. Van Houtte, P. Vinke, *Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Population Groups* (mimeo), Nordwijk, 1972.

2. K. Mäkelä, «Public Sense of Justice and Judicial Practice», *Acta Sociologica*, No. 10, Copenhagen, 1966.

3. W. Kaupen, *Knowledge and Opinion of Law and Legal Institutions*, Köln, 1970 (mimeo).

4. Δεδομένα από τήν ‘Αμερική και τήν ‘Ελλάδα (W. Reckless and A. Mylonas) δέν υποστηρίζουν αυτή τή γενικοποίηση (σύμφωνα με αυτές τις μελέτες ή διαφορά είναι αρκετά ουσιώδης). ‘Εν τούτοις αυτή ή μελέτη έξήτασε τού πρόβλημα από διαφορετική γωνία: ή μελέτη άνιχνευσε κυρίως τις στάσεις (διαθέσεις) για τις κυρώσεις και τούς παράγοντες τών κυρώσεων. Αιτή είναι ή αιτία για τήν άσυνφωνία τών ευρημάτων. A. D. Mylonas, W. C. Reckless, «Attitudes toward Law Enforcement in Greece and the United States», εις *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Janus 1968.

4) ‘Η νόμιμη καταδίκη προκαλεί τήν ήθική καταδίκη.

Δεδομένα από τήν Πολωνία (πού υποστηρίζονται από τήν ‘Ολλανδία, όχι όμως και από τή Δυτική Γερμανία) ένισχύουν αυτή τή θέση. ‘Η νόμιμη καταδίκη τής συμπεριφοράς κατά τήν παράβαση τών κανόνων τής διαδικασίας έχει σαν αντίδραση τήν υιοθέτηση αυτών άκριβώς τών τύπων συμπεριφοράς: αυτό επίσης εφαρμόζεται στην περίπτωση τής ήθικής καταδίκης. Φαίνεται ότι είναι μιά «δευτερεύουσα καταδίκη», δηλαδή δέν συνδέεται κατ’ έυθεσίαν με τή συμπεριφορά με τήν όποία άσχολείται, αλλά με τού γεγονός ότι ή νόμιμη τάξη και ή δομή τής έχουν άποδιοργανωθεί.

5) ‘Όσο υψηλότερο είναι τού μορφωτικό επίπεδο τών ερωτωμένων, τόσο ισχυρότερη είναι ή τάση για άνοχη και ή συμπάθεια για έπανεκαπαίδευση σαν μιά άναγνωρισμένη βασική λειτουργία τιμωρίων.

‘Η υψηλότερη σχετικά εκπαίδευση (και επίσης ή σχετικά ύψηλότερη κοινωνική θέση) φαίνεται ότι συνδέεται με μιά πιδ έπικειή στάση προς όλες τις παραβάσεις τών βασικών κανόνων τής κοινωνικής συνυπάρξεως. Δεδομένα από τά Σκανδιναβικά κράτη και από τήν Πολωνία επιβεβαιώνουν αυτό τού γενικού συμπεράσμα. Και άκόμη, οί καλύτερα εκπαιδευμένοι έχουν μιά σαφή τάση να δέχονται, σαν εκλογίκευση για τις ποινικές κυρώσεις, τήν έπανεκαπαίδευση παρά τήν άπομόνωση, τήν προληπτική σύλληψη, παρά τήν άντεκδίκηση.

Τά ευρήματα πού άνεφέρθησαν πρέπει να θεωρούνται στο παρόν στάδιο τής εμπειρικής Κοινωνιολογίας τού Δικαίου σαν δοκιμαστικά και προκαταρκτικά. Πρέπει να μελετηθούν περισσότερο. Παρ’ όλα αυτά προσφέρουν μιά εμπειρική άφετηρία.

Βασικά προβλήματα τής κοινωνιολογίας του δικαίου

Με τέτοιο «όπλοστάσιο» μεθόδων διαθέσιμο τώρα για τή μελέτη τής Κοινωνιολογίας του Δικαίου, τί είδος προβλημάτων πρέπει να θεωρηθή σαν στόχος για πιθανές έρευνες; ‘Υπάρχουν τρεις τουλάχιστον περιοχές «άνανακλάσεως» και άνιχνεύσεως πού πρέπει να χρησιμοποιηθούν σαν τού κύριο πεδίο τών κοινωνικο-νομικών μελετών.

1. ‘Ερατήσεις πού έχουν συσσωρευθή από μιά θεωρητική κληρονομιά.
2. Προβλήματα πού άναφέρονται στην άποτελεσματικότητα του δικαίου.
3. Προβλήματα πού άναφέρονται στα νομοθετικά καθήκοντα.

Τού δεύτερο και τού τρίτο πρόβλημα άνήκουν στην ευρύτερη περιοχή του θεωρητικού συλλογισμού πού περιεγράφω ως κοινωνική λειτουργική διά μέσου του δικαίου ή τής έννομης πολιτικής. Προβλήματα πού συνδέονται με τή θεωρητική κληρονομιά είναι

τὰ πῶς σύνθετα. Δημιουργοῦν ἓνα ἀπόθεμα ἐκλεκτικής συνθέσεως ἐρωτήσεων μὴ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, σοβαρῶν προβλημάτων, ἰδεῶν πῶς πρέπει νὰ μεταφράζονται σὲ μιὰ λειτουργικὴ καὶ ἐμπειρικὴ γλῶσσα· ἔννοιες πῶς πρέπει νὰ ἀπορρίπτονται σὰν πολὺ ἀφηρημένες γιὰ τὴν ἔρευνα· ἔννοιες πῶς ἐκφράζονται ἀξίες καί, τελικά, λογικὲς προτάσεις πῶς ἀπολαβαίνουν τὴ νομιμότητα ἐνὸς μακροῦ παρελθόντος, ἀλλὰ εἶναι μιὰ σημασιολογικὴ ποικιλία. Ἐνας κατάλογος αὐτῶν τῶν προβλημάτων θὰ περιέκλειε: νομικοὺς τύπους, ἠθικοὺς τύπους, νομιμότητα, τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὸ ἐπίσημο δίκαιο, τὴν Πολιτεία, τὴν δικαιοσύνη, τὴν ὀρθότητα, τὶς νομικὲς κυρώσεις, στοιχεῖα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, τὴ συμμόρφωση, τὴν ἀπόκλιση, τὸ γόητρο τοῦ δικαίου, τὰ ἠθικὰ συστήματα, τὰ νομικὰ συστήματα, τὴ νομικὴ λογικὴ.

Ἄρα αὐτὰ τὰ προβλήματα ἔπρεπε, ἔπειτα ἀπὸ προσεκτικὴ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση, νὰ μεταφράζονται στὴ λειτουργικὴ καὶ ἐμπειρικὴ γλῶσσα, ἀποτιμωμένων ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὑπάρχουσας γνώσεως, καὶ νὰ προετοιμάζονται, ἔαν εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰ ἐμπειρικὴ διεπιστημονικὴ δοκιμὴ.

Αὐτὴ ἡ πρόοδος ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ ἐμπειρικὸ πεδίο τοῦ συλλογισμοῦ στὴ Νομικὴ Ἐπιστῆμη καὶ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ὁδηγεῖ σὲ πρόσθετα μετα-προβλήματα. Ἄν τὸ καλοῦμεν ἐπίσημο (ἢ θετικὸ) δίκαιο εἶναι ἓνα θέμα περιορισμένο γιὰ τὴ διατύπωση καταλλήλων θεωριῶν (γιατὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια παραλείπει τὸ ἐνστικτώδες, ζωντανὸ δίκαιο) καὶ ἂν ἡ Ἐγκληματολογία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ ἀρκετὰ ἀξιόπιστη βάση γιὰ κατάλληλες θεωρίες (γιατὶ τὸ πεδίο τῆς Ἐγκληματολογίας καθορίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγκληματολογικοῦ δικαίου πῶς ἀλλάζει συνέχεια), τότε ἴσως ἡ θεωρητικὴ κατανόηση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης, τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἐγκληματολογίας πρέπει νὰ ἀνασχηματισθῇ. Τότε ἡ Κοινωνιολογία τῆς συμμορφώσεως καὶ τῆς ἀποκλίσεως θὰ ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο θέμα γιὰ κατάλληλες θεωρίες, ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἄποψη, ἐνῶ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἢ ἡ Ἐγκληματολογία θὰ μπορούσαν νὰ περιορίζονται στὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου πῶς μπορεῖ ν' ἀλλάξῃ πεδίο δράσεως. Ἡ Νομικὴ Ἐπιστῆμη θὰ μπορούσε τότε νὰ παῖξῃ τὸν ρόλο μᾶς ἀποθήκης ἑτερογενῶν προβλημάτων πῶς εἶναι συσσωρευμένα λόγῳ πολλῶν αἰτιῶν· μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὰ καὶ περιμένουν θεωρητικὴ κάθαρση.

Στὶς ἐρωτήσεις πῶς ἀναφέρονται στὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι ἐγκολο νὰ δοθῇ ἀπάντηση. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὑπάρχει μιὰ δυνατὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ πλήρη ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν τῆς χρήσεως τοῦ νόμου σὰν ὄργανον πιθανῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ δύο θεωρίες τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ δικαίου εἶναι ἐσφαλμένες. Ἀναμφίβολα ὁ νόμος εἶναι ἀποτελεσματικὸς ἀλλὰ

κάτω ἀπὸ ὄρισμένες συνθήκες· ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ συνθήκες; ὑπάρχουν, ἀντίθετα πρὸς τὶς συνθηματικὲς προσδοκίες, πολλὰ εἶδη ἐπιδράσεως τοῦ δικαίου ἀναμενόμενα, μὴ ἀναμενόμενα, θετικά, ἀρνητικά, ἐν μέρει θετικά ἢ ἀρνητικά, καὶ ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν· μερικὲς φορὲς ὀνομάζονται ὑποποτιόντα. Γιὰ νὰ ἐλεγχθοῦν οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς (καὶ ἐπίσης γιὰ νὰ ἀποτιμηθοῦν) εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχουν στὴ διάθεση κάποιου οἱ μέθοδοι μὲ τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀναγνωρισθοῦν. Αὐτὲς οἱ μέθοδοι πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιιοῦν ὄχι μόνον τὴν πραγματικὴ διεννομή τῶν ἐπιδράσεων πῶς προέρχονται ἀπὸ τὴ νομικὴ παρεμβολή, ἀλλὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προμηθεύουν τοὺς δικηγόρους μὲ τεχνικὲς γιὰ νὰ προβλέπουν τὶς πιθανῆς ἐπιδράσεις ἐνὸς νόμου πρὶν αὐτὸς θεσπισθῇ.

Τὸ ἐρώτημα τῆς προληπτικῆς συλλήψεως ἀναφέρεται ἐδῶ σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πῶς σημαντικὰ μὲ τὴ δοκιμαστικὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ ποινικὴ κύρωση εἶναι ἀποτελεσματικὴ ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ἀναγνωρισμένη ἐξουσία ἢ ὅταν χρησιμοποιεῖται σὲ συμφορὰ μὲ πῶς γενικὰ ἀποδοκτὲς ἀξίες. Ἀποτελεσματικὸ ἢ καὶ μὴ ἀποτελεσματικὸ δίκαιο ἔχει πολλὰς ὑποκινούμενες ἐπιδράσεις καὶ ἐκπαιδευτικὲς συνέπειες πῶς, ἀφοῦ ἔχουν ἐσωτερικευθῇ, ἔχουν πρόσθετες ὑποκινούμενες λειτουργίες.

Ἄρα τὰ προβλήματα πῶς συνδέονται μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου ἔχουν ἀρκετὲς σημαντικὲς θεωρητικὲς ὁδὸς ἐπίσης πρακτικὲς ἀπόψεις. Συνδέονται κατ' εἶδη μὲ νομοθετικὲς ἐρωτήσεις. Ἡ μέθοδος πῶς κυριαρχεῖ σὲ διάφορες χώρες βασίζεται στὸν κοινὸ νοῦ καὶ στὴν ἐπαγγελματικὴ γνώση τῶν δικηγόρων πῶς βοηθοῦν στὴν προπαρασκευὴ τῆς νομοθεσίας. Πολὺ συχνά, παραδόξως, αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι μᾶλλον σταθερὴ. Ἀλλὰ εἶναι πάντοτε αὐτὴ ἡ περίπτωση;

Γενικά εἶναι καλύτερα νὰ βασιστεῖ στὴ συστηματικὴ γνώση παρὰ στὸν κοινὸ νοῦ ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ «σοφία». Περιέργως στὴ γλῶσσα τῶν προγραμμάτων τῶν νομικῶν σχολῶν ἡ νομοθεσία νοεῖται σὰν «σύνταξη». Ἀλλὰ ἡ «σύνταξη» ἀχολοεῖται μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ συμπλήρωμα τοῦ νόμου, ἐνῶ ὀλόκληρη ἡ περιχρῆσι τῶν κοινωνικῶν περιβάλλοντος τοῦ δικαίου ἀφήνεται στὴν ἐνόραση τοῦ δικηγόρου. Ἡ κατάλληλη μεθοδολογία—καὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τοισθῇ αὐτὸ τὸ γεγονός—τῆς νομοθεσίας εἶναι πολὺπλοκὴ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ τουλάχιστον διαδικαστικὰ βήματα: 1) Συγκριτικὲς μελέτες τῆς νομοθεσίας λαμβανόμενες ἀπὸ διάφορες πολιτείες μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στ' ὀλόκληρο τὸ φάσμα τῶν προσδοκωμένων καὶ μὴ ἀποτελεσμάτων. 2) Ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν τῆς νομοθεσίας καὶ ἐνημερότητα τῆς ἐφαρμογῆς ἐκπαιδευτικῶν προαθρόων νόμου σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. 3) Κατάλληλη διάγνωση τῆς καταστάσεως πῶς θεωρεῖται ὅτι καλύπτεται ἀπὸ τὴ νομοθεσία. Οἱ τεχνι-

κός του αντιθέτου συστήματος, όπως κατά το παρόν εφαρμόζεται, είναι κάποιες χρησιμότητες, αλλά ο σχετικός παράγοντας που βρίσκεται πίσω απ' αυτές τις τεχνικές είναι το ερώτημα μέχρι ποίου βαθμού οι κοινωνικές επιστήμες άχολοούνται με τη διεργασία της προπαρασκευής της διαγνώσεως που ζητείται. 4) Μελέτες των αξιών είναι αναγκαίες—όχι μόνο οι αξίες των μέσων πολιτών και της έλίτ, αλλά επίσης των στρωμάτων του πληθυσμού που έχει νεωτεριστικές και συντηρητικές ιδέες. 5) Προσέγγιση στην τράπεζα των κανονικοτήτων (υποθέσεων) που καθορίζουν την περιοχή της κοινωνικής ζωής ή όποια θεωρείται ότι ρυθμίζεται από το δίκαιο (αυτό το διαδικασιακό βήμα είναι ίσως το πιο ενδιαφέρον· εάν πράγματι υπάρχει ένα απόθεμα γνωστών και δοκιμασμένων κανονικοτήτων είναι μεγάλο σπουδαιότητας για τις κοινωνικές επιστήμες· αν δεν υπάρχει, τότε κοινός νοός και επαγγελματική γνώση εισέρχεται στη σκηνή). 6) Ίκανότητα να ενώνονται όλα τα στοιχεία, που έχουν προηγουμένως αναφερθῆ, σε μιὰ σύνθεση που δημιουργεί ένα νομοθετικό σχέδιο και στρατηγική. 7) Νομοθετική τεχνική (σύνταξη) που είναι η διάρθρωση του σχεδίου μέσα στη νομικιστική γλώσσα.

Είναι αρκετά φανερό ότι όλα αυτά τα μεθοδολογικά και διαδικασιακά βήματα συνδέονται στενά με τα κύρια ενδιαφέροντα της Κοινωνιολογίας του Δικαίου. Άλλα στην πράξη χρησιμοποιείται η κοινωνικο-νομική γνώση για να αντιμετωπισθούν αυτές οι πρακτικές ανάγκες και απαιτήσεις; Μόνο σ' ένα περιορισμένο βαθμό. Υπάρχουν αίτιες πολλές γι' αυτή την περιορισμένη χρήση: η πρώτη είναι η διαστατικότητα των νομοθετών να συμβουλευθούν ειδικούς των κοινωνικών επιστημών. Μιά άλλη είναι ο κυριαρχών ακαδημαϊκός, όχι πρακτικός προσανατολισμός των κοινωνικών επιστημών, περιλαμβανομένης και της Κοινωνιολογίας του Δικαίου. Αυτό οι δύο προσανατολισμοί εν μέρει επικαλύπτονται αλλά κατά τον ίδιο χρόνο αποφεύγει σχεδόν ο ένας τον άλλο.

Εάν η Κοινωνιολογία του Δικαίου έχει τέτοιες δυνατότητες, όπως περιγράφτηκαν σε συνδυασμό με την πιθανή εφαρμογή διαφόρων τύπων των μεθόδων, και εάν η Κοινωνιολογία του Δικαίου έχει μερικά βασικά θεωρήματα και πρακτικά προβλήματα να λύσει, τί περιοχές μελέτης τότε έχουν ειδικό ενδιαφέρον γι' αυτή την επιστήμη; Υπάρχουν πολλές

περιοχές έρευνας

Οι μελέτες, οι αντανakλάσεις, οι συζητήσεις που γίνονται μέσα στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων της Κοινωνιολογίας του Δικαίου οδηγούν στις ακόλουθες περιοχές έρευνας: (α) συστήματα αξιών, (β) διαδικασίες κοινωνικοποιήσεως των νομικών τύπων, (γ) κοινωνικούς συντελεστές του δικαίου, (δ) κοινωνι-

κούς προσδιορισμούς του δικαίου, (ε) δυναμική των νομικών θεσμών.

Το σπάσιμο της παραδοσιακής έννοιας, σύμφωνα με την όποια το μοναδικό δίκαιο, το επίσημο δίκαιο είναι δεσμευτικό, έχει ανοίξει μιὰ μεγάλη περιοχή έρευνας—έκεινης των νομικών αξιών και στάσεων. Άν και οι αξίες έχουν για μεγάλο διάστημα αποτελέσει ένα σημαντικό θέμα των νομικών μελετών, οι έρευνες αυτού του είδους στο παρελθόν απέβλεπαν προς το ιδανικό δίκαιο—τόν σκοπό του δικαίου. Πράγματι, μελέτες των αξιωματικών απόψεων του δικαίου είναι μεγάλης σπουδαιότητας, αλλά για μεγάλο χρονικό διάστημα αυτές οι μελέτες κάλυπταν την άλλη πιθανότητα—την εμπειρική μελέτη των πραγματικών στάσεων τις οποίες τα διάφορα στρώματα ενός δεδομένου κοινωνικού συστήματος τηρούν προς το δίκαιο. Κατά το παρόν, αυτό το δεύτερο είδος μελέτης είναι πολύ δημοφιλές.

Όταν το δίκαιο έχασε τόν ιερό του χαρακτήρα, έγινε φανερό ότι αυτό το ίδιο υπηρέτησε σαν ένα αντικείμενο κοινωνικοποιήσεως. Έτσι το δίκαιο δεν είναι μόνο μιὰ κοινωνικοποιούσα οντότητα, είναι επίσης η ομάδα, η δομή των αξιών που μπορεί να κοινωνικοποιηθῆ εντός αυτού ή εκείνου του πεδίου δράσεως στον ένα ή τόν άλλο βαθμό. Με αυτό, πολλά προβλήματα προέκυψαν αναφερόμενα: (1) στους παράγοντες της κοινωνικοποιήσεως (άνεκαλύφθη ότι όχι μόνο η Πολιτεία και η Έκκλησία, αλλά επίσης η οικογένεια, το σχολείο και οι συνμηλικοί είναι πιθανοί παράγοντες κοινωνικοποιήσεως, καθώς υποστηρίζουν ο ένας τόν άλλον, αντιδιαστέλλονται και συναγωνίζονται ανάμεσα τους), (2) στις τεχνικές της κοινωνικοποιήσεως (βρέθηκε ότι ανταμωβές, τιμωρίες, πρότυπα συμπεριφοράς θά μπορούσαν να θεωρηθούν σαν μέσα διαύλου της αναμενόμενης συμπεριφοράς σε επιθυμητούς ρόλους), (3) στους βαθμούς κοινωνικοποιήσεως (έγινε φανερό ότι όλες οι δηλωμένες αξίες δεν είναι αποδεκτές, ότι όλες οι αποδεκτές αξίες δεν είναι δηλωμένες και τελικά ότι δηλωμένες και αποδεκτές αξίες δεν είναι τα μόνα κίνητρα για πραγματική συμπεριφορά, (4) στους στόχους κοινωνικοποιήσεως (έγινε φανερό ότι υπάρχουν διάφοροι τύποι στόχων κοινωνικοποιήσεως: οι νέοι, οι «αποκλίνοντες», υπο-ομάδες, όπως π.χ. μετανάστες, κτλ.).

Παραδοσιακά, ο ρόλος των οικονομικών, πολιτικών και δημογραφικών παραγόντων σαν προσδιοριστικών του δικαίου έχει αναγνωρισθῆ. Έτσι δεν είναι αναγκαίο να τονισθῆ και αναπτυχθῆ αυτή η ειδική άποψη. Παρ' όλα αυτά, ίσως πρέπει να λεχθῆ ότι καμιά φορά αυτά (και άλλα στοιχεία) έχουν ληφθῆ υπ' όψη σαν πολλαπλούς παράγοντες και καμιά φορά μερικοί απ' αυτούς έχουν ιδιαίτερα τονισθῆ. Οί οικονομικοί παράγοντες, π.χ., έχει τονισθῆ ότι παίζουν κύριο ρόλο στη διαμόρφωση της δομής του νομικού συστήματος.

Η επίδραση που ασκείται από τα πολιτισμικά

ὑποσυστήματα στή «μοντελοποίηση» τοῦ δικαίου ἔχει ἀνακαλυφθῆ μόλις τελευταῖα. Ἀκόμη ὑπάρχει μιὰ ἐλλειψη σαφήνειας σχετικά με τὸν πιθανοῦς τύπου τῶν ὑποσυστημάτων ποῦ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη. Παρ' ὅλα αὐτά, τουλάχιστον τρεῖς πρέπει νὰ διακριθοῦν: ἀρνητικοί (ὑπότροποι ἐγκληματίες), θετικοί (π.χ. ἀστυνομικοί) καὶ οὐδέτεροι.

Ἡ φύση τῶν ἀλληλοδράσεων ποῦ συμβαίνουν μέσα στὰ ἴδρυματα καὶ τῶν ὀργανώσεως ἔχει μελετηθῆ ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους με τὴν Κοινωνιολογία τῆς ὀργανώσεως. Ἀς ἀποφύγουμε τὴν ἄγονη συζήτηση τῶν διαχωριστικῶν γραμμῶν ἀνάμεσα στοὺς κλάδους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ περίπτωσι θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου τὸν κλάδο τῶν εὐρήματα ποῦ παραδοσιακὰ ἀνήκαν στὴν Κοινωνιολογία τῆς ὀργανώσεως. Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο τὸ δίκαιο γίνεται ἀντιληπτό, μετασχηματίζεται, ἐνδυναμώνεται, ἀποδυναμώνεται, γίνεται σύμβολο, ὄργανο, πραγματικὴ ἐπίνοση ἢ μηχανισμὸς ἄμυνας ἀπὸ τὴν ὀργάνωση, ἔχει τρομακτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δικαίου. Ἰδρύματα καὶ ὀργανισμοὶ ἀμιλλῶνται, παράγουν καὶ συσσωρεύουν ἀρκετὰς κοινωνικὰς διεργασίες· αὐτὸ συμβαίνει ὄχι μόνο μέσα σ' ἓνα ὀρισμένο ἴδρυμα, ἀλλὰ ἐπίσης ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὰ νομικὰ καὶ μὴ νομικὰ ἴδρυματα καὶ ζημιῶναι τὸ δίκαιο κατὰ πολλοὺς διαφορητικούς τρόπους. Ὅλα αὐτὰ προσθέτουν κάποια ἔννοια ἢ τὴν ἀφαιροῦν, σὲ ἀφηρημένους νομικοὺς τύπους.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ πραγματευταί κανεὶς τῖς περιοχὰς ἔρευνας ποῦ ἀναφέρθηκαν σὰν τελικὲς καὶ πλήρεις. Ἀδτὰς οἱ περιοχὰς ἀλληλοσυνδέονται με ἐρευνητικὰς μεθόδους καί, πάνω ἄν' ὅλα, με τὰ βασικὰ προβλήματα με τὰ ὁποῖα ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἀσχολεῖται. Παρ' ὅλα αὐτά, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ καταλογωγραφήθοῦν ὅλα τὰ προβλήματα ποῦ ἀνήκουν στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου (ἢ ποῦ πρέπει, γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους, νὰ ἀνήκουν ἐκεῖ).

συμπεράσματα

Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου θὰ μπορούσε νὰ συγκεντρώσῃ ἀρκετὰς γνωστικὰς ἐμπειρίας ποῦ ἔχουν ἐγκυρότητα ὄχι μόνο γιὰ τὸν ὄγκο τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν ἀλλὰ ἐπίσης γι' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν Κοινωνιολογία. Γιὰ τὴ θεωρητικὴ Κοινωνιολογία, ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου δημιουργεῖ μιὰ ἄγνωστη περιοχὴ. Ὁ χρόνος ἔχει φθάσει γιὰ τὸν ἐμπλοτισμὸ τῆς φυτοζωώσεως κοινωνιολογικῆς θεωρίας με νέο ἐρέθισμα ἀπ' ἔξω. Οἱ νομικὰς ἐπιστῆμες καὶ ἡ νομικὴ πολιτικὴ χρειάζονται μιὰ ομάδα θεωρητῶν μέσου βεληνεκούς.

Μιὰ προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔγινε τὸν σχηματισμὸ τῆς ὑποθέσεως ἐνὸς τριπλοῦ παράγοντα λειτουργίας τοῦ νόμου. Με βάση αὐτὴ τὴν ὑπόθεσι ὑποστηρίζεται ὅτι ἓνα ἀφηρημένο δεσμευτι-

κὸ δίκαιο ἐπηρεάζει τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ με τρεῖς βασικὰς μεταβλητὰς. Ἡ πρώτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ εἶναι τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ σπουδαιότητα ποῦ ἀποδίδει τὸ ὀρισμένο νομικὸ θεσπισμα στὸν τύπο τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων με τῖς ὁποῖες συνθέτει ἓνα δεσμευτικὸ στοιχεῖο τοῦ νομικοῦ συστήματος. Ἡ δευτέρη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ εἶναι τὸ εἶδος τοῦ πολιτισμικοῦ ὑποσυστήματος ποῦ λειτουργεῖ στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὀρισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος σὰν ἓνας σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς στόχους τοῦ νομοθέτη καὶ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορὰς αὐτῶν ποῦ δένονται ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἡ τρίτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ ποῦ μπορεῖ με ποικίλους τρόπους νὰ μεταβάλλῃ τὴ λειτουργία ἐνὸς ἀφηρημένου δικαίου (μέσα στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὀρισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καὶ νομικοῦ πολιτισμικοῦ ὑποσυστήματος) εἶναι ὁ τύπος τῆς προσωπικότητας τῶν ἀτόμων ποῦ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἀφηρημένοι νόμοι ἀρχίζουν νὰ λειτουργοῦν καὶ νὰ ἐκφράζονται στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Σ' αὐτὸ τὸ «μέσο» εἰσέρχεται τὸ δίκαιο καὶ τρεῖς βασικὰς ἀξίες: ἐκεῖνες ποῦ πηγάζουν ἀπὸ τὴ φύση τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, ἐκεῖνες ποῦ ἀντλοῦν τὸ περιεχόμενό τους ἀπὸ δεδομένα νομικὰ πολιτισμικὰ ὑποσυστήματα, καὶ ἐκεῖνες ποῦ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀτομικιστικὴ προσωπικότητα τῶν λαμβανόντων ἀποφάσεις καὶ τῶν δεκτῶν τῶν νομικῶν τύπων.

Μιὰ δευτέρη προσπάθεια θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ με μιὰ μελετημένη διαίρεσι ποῦ πρέπει νὰ κατευθύνεται στὴν καρδιά τοῦ δικαίου—τὴν ἔννοιά του. Φαίνεται λογικὸ νὰ διακρίνῃ κανεὶς δύο ἀσυμβίβαστους ὀρισμοὺς τοῦ δικαίου: τὸν πρακτικὸ καὶ τὸν θεωρητικὸ. Ὁ πρακτικὸς (παγιωμένος γὰν καθαρὰ πρακτικὸς λόγους, γιὰ νὰ δώσῃ τὸν δικαστὴ ἢ τὸν δικηγόρο μιὰ κατευθυντήρια γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὸ μὴ δίκαιο) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ἓνας κανὼνας ποῦ παρήχθη ἀπὸ τὴ νόμιμη ἐξουσία καὶ ἐφοδιάσθηκε με μιὰ ὀποχρεωτικὴ κύρωση. Ὁ θεωρητικὸς δέχεται ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ὁ κοινωνικὸς κανὼνας ποῦ βασίζεται σὲ τέσσερα ἀμοιβαία στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ παράλληλα μέρη καὶ περιέχουν τὰ ἀντίστοιχα ζεύγη τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων.¹ Συνήθως ὁ κανὼνας εἶναι λειτουργικὸς γιὰ τὸ ὀρισμένο σύστημα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ κανὼνας ἔχει σχεδιασθῆ ὄχι μόνο κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ εἶναι συνεπὴς με τὸ νομικὸ σύστημα καὶ τῖς ἀπαιτήσεις του, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης σὰν ἓνα ὄργανο ποῦ ὑποτίθεται ὅτι συνεισφέρει στὴν ἀκεραιότητα αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος.

1. Γιὰ μιὰ πληρέστερη ἔννοια τοῦ ὀρισμοῦ, βλέπε Α. Podgórecki, *Toward a General Theory in the Sociology of Law*, 1973 (mimeo).

Μορφοποιημένοι κανόνες πού ὀρίσθηκαν σέ διάφορες περιπτώσεις ανάμεσα στά διάφορα κοινωνικά στρώματα σέ σχέση πρός τή διανομή καθηκόντων καί δικαιωμάτων λειτουργοῦν κατά ἕνα ἰσορροπημένο τρόπο—ὅπως ἔχουν δοκιμασθῆ καί ἐπαληθευθῆ ἀπό τήν ὑπάρχουσα ὁρατή καί ἀποδεκτῆ κοινωνική ἐμπειρία—σχετικά μέ τήν ἐνοποίηση καί ὀλοκλήρωση τοῦ ὀρισμένου κοινωνικοῦ συστήματος καί ἐναντίον τῆς πιθανῆς διαλύσεώς του, λόγω τῆς ἀνομίας. Αὐτός εἶναι ὁ θεωρητικός ὀρισμός. Ἀλλά γιά νά ἐφαρμόσῃ κανεῖς τὸ ὑπάρχον δίκαιο, ὁ πρακτικός ὀρισμός πρέπει νά χρησιμοποιηθῆ. Γιά νά κατανοηθῆ καί νά εἰσαχθῆ μέ ἀποτελεσματικότητα ἕνα νέο δίκαιο, γιά νά ἀλλάξῃ ἕνα ὑπάρχον ἢ γιά νά τὸ ἐκμηδενίσῃ, ὁ θεωρητικός ὀρισμός πρέπει νά χρησιμοποιηθῆ. Ἄς διακόψουμε μιὰ πῶς λεπτομερῆ συζήτηση πάνω στό θέμα αὐτό, μέ μιὰ χαρακτηριστική παρατήρηση: ὁ πρακτικός ὀρισμός δίνει ἕνα σχετικά καλὸ προσανατολισμὸ στὸ τί ἀνήκει στὸ πεδίο τοῦ δεσμευτικοῦ δικαίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νά καλύπτῃ ὅλους τοὺς τύπους τοῦ λειτουργικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ θεωρητικός ὀρισμός δίνει μιὰ εὐκρινῆ ἀναγνώριση τοῦ δικαίου στὴν πράξη, ἀλλὰ δὲν προβλέπει εὐθέως ποιοὶ τύποι πρέπει νά ἐφαρμοσθοῦν. Αὐτὴ ἡ διπλῆ δομὴ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ δικαίου ἀντικατοπτρίζει τὸν διπλὸ χαρακτήρα τῶν ἀναμιχθεῶν ἐπιστημῶν· ὁ πρακτικός ὀρισμός πού προσανατολίζεται στὴν ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ καί ὁ θεωρητικός πού προσανατολίζεται στὴν κατανόηση καί τὴν ἐξήγηση.

Μιὰ τρίτη προσπάθεια θὰ μπορούσε νά γίνῃ μέ τὴν εἰσαγωγὴ μερικῶν νέων ἐννοιῶν στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη καί τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Πολλές ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες ἐννοιες εἶναι ἀπαρχαιωμένες ἢ ἀκατάλληλες· οἱ νομικῆς ἐννοιες τείνουν νά εἶναι ἄφρημένες· οἱ κοινωνιολογικῆς ἐννοιες εἶναι ξένες πρός τὰ νομικὰ προβλήματα· οἱ ψυχολογικῆς ἐννοιες δὲν συλλαμβάνουν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τοῦ δικαίου καί τελικὰ οἱ σχετικῆς ἐννοιες στὴν περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας δὲν ἔχουν παραχθῆ. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο θὰ ἦταν σκόπιμο νά ἐργασθῆ κανεῖς γιά τὴν ἐπεξεργασία τέτοιων ἐννοιῶν ὅπως: κύριες καί δευτερευουσες στάσεις (διαθέσεις) (στάσεις πού αὐτόματα ὑποστηρίζουν τὸ δίκαιο ἢ

τείνουν νά χρησιμοποιοῦν αὐτὸ σὰν ἕνα ὄργανο), ἀτομικιστικοί καί κοινωνικοί προσανατολισμοὶ στὴν ἠθικὴ (προσανατολισμὸς πρός συμμόρφωση σὲ τὸς πούς πού χαρακτηρίζουν τὴ συμπεριφορὰ σὲ μικρὲς ὁμάδες ἢ προσανατολισμὸς πού λαβαίνει ὑπ' ὄψη τίς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς θέσεως ἢ τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου ἑνὸς προσώπου). Τύποι καί βαθμοὶ δεσμῶν με ἕνα ἴδρυμα, μιὰ ὁμάδα ἢ ἕνα κοινωνικὸ σύστημα.

Μιὰ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση «τί εἶναι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου» μπορεῖ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν σκέψεων, νά διατυπωθῆ κάπως ἔτσι: Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ τὴ γυμνὴ ἐφαρμογὴ τῶν κοινωνιολογικῶν μεθόδων στὰ παλαιὰ προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου στὴν ὀριμὴ τῆς παραλλαγῆ θὰ ἦταν μιὰ ἐμπειρική ἀντικατάσταση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης. Προσπάθειες ἀσχολίας με τὰ παραδοσιακὰ προβλήματα τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου θὰ ἄνοιγαν μιὰ πλούσια περιοχὴ ἐρευνας. Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου φέρνει κάτι τὸ μοναδικὸ στὴ γενικὴ Κοινωνιολογία: νέες ἐννοιες πού ἔχουν λανθάνουσα ἐξηγητικὴ δύναμη καί μιὰ νέα ἐννοια τῆς ἀκεραιότητος τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Καί τελικὰ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι τώρα ἕνα πεδίο πού εἶναι πῶς εὐρὸ ἀπὸ ὅ,τι ἦταν παραδοσιακὰ ἀντιληπτό. Οἱ μελέτες γιά τὴ λειτουργία τοῦ δικαίου λαβαίνουν ὑπ' ὄψη ὄχι μόνον τίς κοινωνιολογικῆς μεθόδους, ἀλλὰ ἐπίσης τέτοιες μεθόδους, ὅπως ἡ ἱστορικὴ, ἡ στατιστικὴ, ἡ συγκριτικὴ, ἡ πειραματικὴ, ἡ ἀνθρωπολογικὴ, κτλ. Ἡ μέθοδος πού τώρα χρειάζεται εἶναι πληρέστερη καί ὀλική. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου πρέπει στὸ ἐξῆς νά ἔχῃ ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἀποψη τὸ ὄνομα τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Δικαίου.¹

1. Ἡ πιθανὴ ἀλλαγὴ τῆς ἐμφάσεως ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου στὴν Ἀνθρωπολογία τοῦ Δικαίου πρέπει νά θεωρηθῆ ὄχι σὰν ἀναζήτηση μιᾶς φόρμουλας πού θὰ μπορούσε νά λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς κατανόησεως τοῦ δικαίου καί τῆς λειτουργίας του, ἀλλὰ σὰν ἕνα σύμπτωμα τῆς σταθερᾶ ἀλλὰ προοδευτικᾶ ἀναπτυσσομένης ἐνοπιήσεως τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.